

91(91.542)

Q-14

91(47.929)

Q-13

91(91.542)

Ա-14

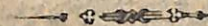
ԱՐՏԱՅԷՍ ԱՐԵՂԵԱՆ

ՀԱՅՐԵՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ

ՈՒՍՈՒՑՈՒՄԸ

ԳԻՆԵ Է 20 ԿՈՊ.

Համառոտ ուղեցոյց դասատուների համար

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան «ԿՈՒՆՈՒՐԱ» Ընկ. | Типогр.Т-ва «КУЛЬТУРА»

Вольямкиновская, 18.

1910

4038

2. G. P.

13

370

1845-ԱԲ

10 NOV 1917

296

ՀԱՅՐԵՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ

91(47. 925) ՈՒՍՈՒՑՈՒՄԸ

Ա-13

Ուղեցույց դասաւորւնքի համար

Կազմեց

ԱՐՏԱՇԷՍ ԱՐԵՂԵԱՆ

7003
14703

(Արտատպած «Նոր Դպրոց»-ից)

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան «ԿՈՒՆՍՏԱՆԻՍՏ» ԸՆԴ. | Типограф. Т-ва «КУЛЬТУРА»

Велижаниновская, 18.

1910

ԲՈՎԱՆԵԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Յառաջարան	5—6
I. Հայրենագիտությունում ուսուցման պատմական զարգացումը. Կոմենիուս—Ժ. Ժ. Ռուսո և Փիլանտրոպներ, —Պետալոցցին և նրա հետևողները:—Կ. Ռիտեր:—Գծագրական մեթոդ:—Դիտողական մեթոդ:—Համեմատական մեթոդ:—Նորագույն շրջան:—Հայերեն հրատարակություններ,	6—14
II. Հայրենագիտությունում սահմանները. Հայրենագիտության, իրրև առանձին առարկայի, անհրաժեշտությունը:—Նիւթը նպատակաշարժարձեռն հաւարել և մշակել:—Հայրենագիտության նպատակը:—Հայրենագիտության կապը ուրիշ առարկաների հետ:—Ինչ պէտք է հասկանալ «հայրենիք» ասելով:—Հայրենագիտության ծաւալը:	14—26
III. Ուսուցման եղանակը. Նիւթի ընտրությունը և դասաւորումը:—Դիտողությունը՝ իրրև հիմք ուսուցման:—Կարծիքներ:—Դպրոցական շրջագայություններ:—Պատճառական կապ:—Օժանդակ միջոցներ:	26—33
IV. Բացատրություններ. Բնականաբար:—Բնականաբար շրջակայքը:—Բնականաբար:—Երկիրը գիտելը:	33—39
V. Հայրենագիտությունում ծրագիրը. (Նախագիծ)	39—43

2433-91
13-99

ՀԱՅՐԵՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՈՒՍՈՒՅՈՒՄԸ

Յ Ա Ռ Ա Զ Ա Բ Ա Ն

Մեր ծխական դպրոցների ծրագրի մէջ իր որոշ տեղը ունի հայրենագիտութիւնը: Այդ ծրագրի մէջ հայրենագիտութիւնը չէ յիշած իրրեւ անկախ առարկայ, այլ՝ իրրեւ աշխարհագրութեան առարկին զատնթաց, որ պիտի աւանդուի դպրոցական երրորդ տարւայ ընթացքում:

Սակայն հայրենագիտութիւնն էս, Ծրագրի մէջ տեղ զտած մի քանի ուրիշ առարկաների նման, արժանի ուշադրութեան չէ առնել մեղնում: Իրրեւ իրողութիւն պիտի յիշատակել այստեղ, որ շատ դպրոցներում բնաւ չէ աւանդում այդ առարկան: Յ-րդ կամ Կ-րդ բաժանմունքից սկսում են ուղղակի աշխարհագրութեան դասատուութիւնը: Անշուշտ այս հանգամանքը դասատուների սոսկ քմահաճոյքով բացատրել պէտք չէ և կարելի չէ: Ամենազիջաւոր պատճառը, մեր կարծիքով, այն է, որ հայրենագիտութիւնը իրրեւ դպր. առարկայ իր առանձնայատուկ դժւարութիւններն ունի, որոնց յաղթահարել անկարող են մեր ուսուցիչներից շատ-շատերը: Հայրենագիտութեան դասատուից պահանջւում է առանձին աշխատանք, հիմնաւոր ծանօթութիւն աշակերտների բնակավայրի հետ: Իսկ այս անհրաժեշտ պայմանի իրականացումը համարեա անկարելիութիւն է մանաւանդ մեր դպրոցական ներկայ պայմաններում. մեր ուսուցիչների մեծ մասը ամեն տարի փոխում է իր պաշտօնավայրը. «ուսուցչական գաղթը» մեր ժամանակակից դպրոցական վերքերի թւում գուցէ ամենացաւոտն է. ի՞նչպէս կարող ենք մշտապէս գաղթող ուսուցչից պահանջել, որ նա հիմնապէս ծանօթանայ մի վայրի հետ և դասատուութեան առարկայ դարձնէ այն:

Մինչ միւս առարկաների համար կան դասագրքեր, որոնք ուսուցչին որոշ օժանդակցութիւն են ցոյց տալիս դասատուութեան ընթացքում, այդ միջոցից էլ դուրի է հայրենագիտութեան ուսուցիչը: Մշակել հայրենագիտութեան ձեռնարկ բոլոր վայրերի համար և ամբողջացրած մասերով՝ համարեա անկարելիութիւն է: Դասագիրք լինելու դէպքում իսկ ուսուցիչը ինքը պիտի ահագին աշխատանք թափէ, լրացնէ հայրենագիտութեան դասին անցնելի

այն նիւթերը, որոնք յատուկ են բնակավայրին, շրջապատին: Մի խօսքով՝ ուսուցիչը պիտի որոշ չափով յանձն առնէ դասադիրք կազմողի դերը. իսկ միջին դիւրին դործ է այդ:

Կայ նաև այն հանդամանքը, որ տեսական մանկավարժութեան, յատկապէս առարկաների մեթոդիկաներին միանգամայն անծանօթ մեր ուսուցիչները անպատրաստ են ինքնուրոյն աշխատանքի, նրանք չեն կարող իրենք իրենց ղեկավարել: Միև առարկաների վերաբերմամբ ուսուցիչները մեր չափազանց աղքատիկ մանկավարժական գրականութեան մէջ գուցէ գտնեն ցուցումներ, իսկ հայրենագիտութեան վերաբերմամբ՝ ամենևին:

Ահա այս կարևոր պահասը զոնէ մասամբ լրացնելու, հայրենագիտութեան դասատուներին իրենց ծանր, պատասխանատու դործում զոնէ փոքր չափով օգնութիւն հասցրած լինելու նպատակով է, որ ձեռնարկում են գրելու յետագայ տողերը:

Մենք օգտուում ենք գերմանական միքանի յայտնի աշխատութիւններից. Դրանք են. 1) Adolf Tromnau: Der Unterricht in der Heimatskunde, Halle 1901. 2) Robert Strickler, Der Unterricht in der Heimatskunde. 3) Hans Trunk, Die Anschaulichkeit des Geographischen Unterrichts. 4) Otto Kronwald, Der Unterricht in der Heimathkunde, Dorpat 1867. 5) Jütting und Weber, Anschauungsunterricht und Heimatskunde, 7 Aufl, 1909. 6) Didaktik und Methodik des Geographie-Unterrichts, von Alfred Kirchhof, 7) Fr. Einger, Anweisung zum Unterricht in der Heimatskunde. Նաև՝ 8) Э. Ю. Петри, методы и принципы географии 9) А. Соколовъ, очерк методики и дидактики учебной географии.

I. ՀԱՅՐԵՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԴԻՍՈՒՅՄԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ

Կոմենիուս:—Ժ. Ժ. Ռուսսօ և Ֆիլանտրոպներ.—Պետալոպպին և նրա հետևողները:—Կ. Ռիտտեր:—Գծագրական մեթոդ:—Դիտողական մեթոդ.—Համեմատական մեթոդ. Նորագոյն շրջան:—Հայերէն հրատարակութիւններ:

Դպրոցական առարկաների թուում հազիւ թէ գտնուի մի ուրիշը, որի վերաբերմամբ կարծիքների այնչափ տարբերութիւն, երբեմն նոյն իսկ ներհակութիւն նկատուի, որչափ հայրենագիտութեան վերաբերմամբ,—չնայելով որ մեր օրերում համարեա ըրողը թէ՛ որևէակնների կողմից ձանաչւել է այդ առարկայի կարևորու-

թիւնը և նշանակութիւնը: Խրատական է ուստի մի պատմակա: աշխարհ ձգել այդ առարկայի դասաւանդման պատմութեան վրայն:

Հայրենագիտութիւնը սերտ կերպով կապւած է աշխարհագրութեան հետ. շատերի կողմից և իրաւամբ նա համարոււմ է վերջինը նախապատրաստող առարկայ: Բնական է ուրեմն տեսնել, որ հարենագիտութեան, իբրև դպրոցական մի առարկայի, դարգացումը ամենասերտ կերպով կապւած է աշխարհագրութեան զարգացման հետ:

Մինչ պատմութիւնը, բնագիտութիւնը և միևս բէալիստական առարկաները համեմատաբար վաղ ժամանակներում ուղի հարթեցին իրենց առաջ և դպրոցական առարկաների շարքը մտան, նոյն ըախտին հարժանացաւ աշխարհագրութիւնը: Կոպեռնիկոսից և 15-րդ ու 16-րդ դարերի յայտնի գիտերից յետոյ միայն հեռզհեռ հետաքրքրութիւն դարձնեց դէպի աշխարհագրական հաբցեր: Սակայն այն ժամանակների դպրոցում ամբողջ դասաւանդութեան կենտրոնը կազմում էին լեզուները և կրօնական առարկաները. խօսք անգամ լինել չէր կարող աշխարհագրութեան՝ իբրև դպրոցական առարկայի մասին:

Բեկոնն էր, բէալիզմի նախակարապետը, որ պայքար մղեց դպրոցներում իշխող սքոլաստիք ուղղութեան դէմ և դասաւանդութեան առաջ նոր ուղի հարթեց. «Բաց արէք աչքներդ», ասում է նա, «սովորեցէք ձանաչել բնութիւնը, և դուք կտիրւպետէք նրան»:

«Բէալիստական դասաւանդման հօր» այդ պահանջը ուշագրութեան առաւ նախ և առաջ Կոմենիուսը, «մանկավարժների մարգարէն», որ տեսականօրէն օգտագործեց Բեկոնի հայեացքները:

Կոմենիուսը առաջին անգամ պարզեց հայրենագիտութեան առարկան, որոշեց նրա տեղը դպր. միևս առարկաների թուում, շեշտելով. «Աշխարհագրութիւնը պիտի սկսւի սենեակի, բակի, փողոցների և դաշտերի ծանօթութեամբ: Երեխաները նախ և առաջ պիտի սովորեն հասկանալ, թէ ինչ է սարը, հովիտը, արտը, գետը, գիւղը կամ քաղաքը»:

Սակայն Կոմենիուսի այս սկզբունքը քնաց իբրև տեսութիւն միայն. դպրոցը դեռ հեռու էր այդ սկզբունքը իր կեանքում իրագործելուց:

Ժ. Ժ. Ռուսսօն և միևս Ֆիլանտրոպները նոր, թարմ հոսանք մտցրին մանկավարժութեան մէջ. նրանք պահանջում էին մանկան բնական դաստիարակութիւն: Աշխարհագրութեան վերաբերմամբ նրանց ծառայութիւնը եղաւ այն, որ հիմք դրին համարական դասաւանդութեան: Նրանք պահանջում էին, որ հայրեն-

նագիտութիւնը ուսուցչի իրրե նախաշաւիդ աշխարհագրութեան. և նրանք իրագործեցին այդ պահանջը՝ իրենց սեփական կրթարաններում:

Ռուսոն բողոքում էր աշխարհագրութեան ուսուցման այն եղանակի դէմ, որով ամեն մի ծանօթութիւն աշակերտը ձեռք է բերում գրեթե ինքնաշարժ. «Ես կարգացել եմ» — ասում է Ռուսոն — «մի աշխ. դասագիրք, որ սկսում է այս կերպ. «Ի՞նչ է երկիրը. — խաւաքարտից շինած մի գունդ»:

Դուք ուզում էք երեխաներին աշխարհագրութիւն սովորեցնել և նրանց ցոյց էք տալիս գլորումներ ու քարտէսներ. ինչո՞ւ էք սկսում նրանով, որ ցոյց տաք հէնց առարկան, որ աշակերտը տեսնէ դոնէ, թէ դուք ինչի մասին էք խօսում նրա հետ: Առարկաներ, առարկաներ. միշտ կրկնել պէտք է, որ մենք բառերին շատ մեծ նշանակութիւն են տալիս. մեր շատախօս դաստիարակութեամբ պատրաստում ենք շատախօսներ միայն», — բացականչում է զարձակ Ռուսոն:

Գերմանական Ֆրիանտորպներից Զալցմանն էր առաջինը, որ Ռուսոյի տեսութիւնը գալրոցական կեանքում իրագործեց: Այդ ժամանակներից ահա հայրենագիտութիւնը հետզհետէ զբաւել սկսեց իրեն արժանի տեղը գալրոցական առարկաների շարքում:

Սակայն Պետալոցցին և նրա հետեւորդներն էին, որ վերջնականապէս և զբաւարապէս լուծեցին այս հարցը՝ հայրենագիտութիւնը ունի՞ գոյութեան իրաւունք, թէ ոչ: Քանի որ ըստ Պետալոցցու ամեն մի առարկայի ուսուցման համար ճանաչողութեան հիմքը կազմում է «գիտողական սկզբունքը», ուստի և բնական է, որ աշխարհագրութեան դասաւանդման համար ճշգրիտ ընդունուեց «մօտիկից դէպի հեռու» տեսակէտը: «Աշխարհագրութեան ուսուցումը սկսում է շրջապատը գիտելուց և ըմբռնելուց»:

Պետալոցցու հետեւորդներից հայրենագիտութեան վերաբերմամբ առանձին ծառայութիւն է մատուցել Դիստերվէզը: Նա իրաւամբ նկատում է, որ անտեղի է այն պատճառաբանութիւնը, թէ երեխաներին արդէն յայտնի է շատ բան հայրենագիտութիւնից. «Մարդկութեան մեծամասնութիւնը մնում է յաճախ անհասկանալի չափով անծանօթ իր մօտակայ շրջապատի վերաբերմամբ»: Սկսել մօտիկից և հեռզհետէ դէպի հեռու գիմել, — ահա նաև նրա պահանջը: Դիստերվէզը առաջադրում է մի նոր պահանջ ևս — ուսուցիչը էքսկուրսիաների միջոցով պիտի բնորոշէ աշակերտների աշխարհագրական հասկացողութիւնները:

Սակայն ինչպէս աշխարհագրութեան, այնպէս նաև հայրե-

նագիտութեան մեթոդական հիմնաւորումը և զարգացումը վերապահւած էր նոր ժամանակներին:

Կարլ Ռիտտերն *) էր, որ հիմք դրեց համեմատական աշխարհագրութեան, որի մեթոդական ուսումնասիրութիւնների համար նրան առատ նիւթ մատակարարեցին յայտնի Ալէքսանդր Փոն Հումբոլդի գիտական աշխատութիւնները:

Ռիտտերից առաջ աշխարհագրութեան դասաւանդութիւնը երկու աչքի ընկնող պակասութիւն ունէր. 1) բնական աշխարհագրութիւնը անտես էր արւած և չափից աւելի շեշտւած՝ քաղաքական-վիճակագրական տեսակէտը. 2) աշխարհագրական երևոյթների նկարագրութիւնները շարւում էին կողք-կողքի՝ առանց ներքին կապ ունենալու: Կ. Ռիտտերն էր, որ հիմնովին նոր տեսակէտ մտցրեց աշխարհագրութեան դասաւանդութեան մէջ և յիշաւ խոշոր բարենորոգիչ հանդիսացաւ այս ասպարէզում: «Մեր երկիրը և նրա բնակիչները ամենասերտ փոխազդեցութեան մէջ են գտնւում», ասում է Ռիտտէրը: Երկիրը ազգում է մարդկանց վրայ, այդ պատճառով բնական աշխարհագրութիւնը հիմն է աշխարհագրութեան ընդհանրապէս: «Բնական մեթոդը այն է, որ ուսուցումը սկսում է այնտեղից, որտեղ երեխան է ապրում և գիտում. ոչ թէ սենսակում, ոչ թէ քարտէսի և գրքի միջոցով պիտի սովորեցնել, այլ ընկնում մէջ»։ Այդպիսով աշխարհագրութեան ուսուցման կլակէտը ոչ թէ երկրագունդն է, այլ հայրենիք՝ նեղ մտքով:

Պէտք է շեշտել այստեղ նաև մեթոդական մի ուրիշ ուղղութեան վրայ. դա գծագրական ուղղութիւն է. քարտէս գծագրելը որոշ թէորեթիկների կողմից համարւեց իրրե առարկայի դասաւանդման անհրաժեշտ մասը. ոմանք այդ բանին աւելի նոյն իսկ առաջնակարգ տեղը:

Վերոյիշեալ տողերից նկատելի է, որ հայրենագիտութեան դասաւանդութեան զարգացման համար մեր ժամանակներում՝ գլխաւորապէս երեք ֆակտոր են դեր խաղացել. 1) Պետալոցցու և նրա հետեւորդների պահանջը — դիտողական սկզբունքի կիրառութիւնը դասաւանդութեան մէջ. 2) Ռիտտերիաների պահանջը — համեմատական աշխարհագրութեան սկզբունքը. 3) աշխարհագրական գծագրութեան սկզբունքը:

Պետալոցցու գիտողական սկզբունքը ուսուցման մէջ ընդ-

*) Ռ.-ը ծնւել է 1779 թ.ին. 1819 թ.ականից սկսած մինչև մահւան տարին, 1859 թ., նա եղել է աշխարհ. պրոֆեսոր Բերլինի համալսարանում:

հանրապէս՝ ծնունդ տաւ շուտով զպրօցական մի նոր առարկայի. զխօղական ուսումը, կամ. ինչպէս սովոր ենք մենք կոչել, իրազեկումն ու թիւնն է (Anschauungsunterricht) այդ:

Եւ որովհետեւ ըստ Պետալոցցու «գիտողութիւնը ամեն մի ճանաչողութեան հիմքն է», ուստի և այդ ուղղութեան հետևողները զխօղական ուսումը կամ իրազեկումնը համարեցին նախաշաւիկը կամ «հիմնական առարկան» մնացած բոլոր առարկաների վերաբերմամբ: Եւ քանի որ զպրօցական զանազան առարկաների սարերքը, որոնց թւում նաև աշխարհագրութեան տարերքը՝ հայրենագիտութիւնը՝ իրազեկումն մէջ պիտի սրոնել, ուստի և բնական է, ինչպէս եզրակացնում են զխօղական սկզբունքի հետևողները, աւելորդ է հայրենագիտութիւնը աւանդել զպրօցում իբրև առանձին, անկախ առարկայ. չէ՞ որ իրազեկութեան մէջ արդէն իսկ երեխաները ծանօթանում են հայրենագիտութեան նիւթի հետ: Եւ իսկապէս: Այս ուղղութեան հետևողները իրազեկութեան դասերին անցնում են նաև հայրենագիտութեան նիւթերը—գասարան, ուսումնարան, հայրական տուն, գիւղ կամ քաղաք, այգի, անտառ, բլուր, սար, հովիտ գետ, ամպ, արեգակ, լուսին, ամպեր և այլն. ուստի և շատերը իրազեկութիւնը և հայրենագիտութիւնը նոյնացնում են:

Այս ուղղութեան հետևողների մէջ առաջին տեղը բռնում է Ֆինգերը, որի երկասիրութիւնը յիշատակեցինք յառաջաբանի մէջ: Ֆինգերը հայրենագիտութիւնը համարում է իբրև «մի մաս իրազեկութեան»: Եւ բնական է, որ այդ գէպքում առարկան պիտաւ սկսել զպրօցական առաջին տարւանից արդէն և տեղի 3—4 տարի: Դիտողական սկզբունքն է իշխում գոսաւանդութեան մէջ: «Պէտք է սովորեցնել երեխաներին զիտել, համեմատել, կարգաւորել և արտայայտել միտքը»:

Դիտողական սկզբունքի կողմնակից են ժամանակակից մանկավարժներից նաև Ուայնը և ընկերները՝ Schullahre-ի հեղինակները: Հայրենագիտական գաղափարները երեխաները իրաջանում են Ռորինգոնի պատմութիւնից և 12 հէքիաթից վերցրած նիւթերի իիշոցով, որ անցնում են իրազեկութեան դասերին:

Պարզ է ուրեմն, որ զխօղական սկզբունքի կողմնակիցները, ժխտելով հայրենագիտութեան իբրև զպրօցական առանձին առարկայի անհրաժեշտութիւնը՝ չեն ընդունում նաև այն սկզբունքը, որի համաձայն հայրենագիտութիւնը աշխարհագրութեան նախապատրաստական աստիճանը պիտի լինի:

Ամփոփենք այս տեսակէտի էական կողմերը. 1) «Հայրենիք» ասելով հասկանում են բնակավայրը և մերձակայ շրջապատը

միայն, ուր իսկապէս գիտողութիւններ անել հնարաւոր է. 2) Հայրենագիտութիւնը իրազեկութեան մի մասն է միայն. 3) Ուսուցումը հիմնում է զխօղութեան վրայ. համեմատական աշխարհագրութեան սկզբունքն անտես է արւում: 4) Քարտէս գծագրելը նախաւոր կերպով գործադրւում է:

Գծագրական մեթոդի կողմնակիցները ծայրայեղութեան մէջ բնական. հայրենագիտութեան գոսաւանդութեան կենտրոնը նրանք դարձրին քարտէսի գծագրութիւնը. նրանք պահանջում էին աշակերտներից գծագրել ճիշտ քարտէսներ: Շատ հասկանալի է, որ այս ծայրայեղութիւնը միանգամայն անթոյլատրելի է մանաւանդ ժողովրդական զպրօցում, ուր շարաթիւական երկու ժամ է յատկացրած հայրենագիտութեան և ուրիշ քարտէսի գծագրութիւնը կապած է այլ և այլ գծաւորութիւնների հետ. ուստի և մինիմումի պիտի հասցնել այն, մանաւանդ ի նկատի ունենալով, որ հայրենագիտութեան ուսուցման օժանդակ միջոցներ ներկայումս բաւականաչափ կան:

Գծագրական մեթոդի կողմնակիցների մի կարեւոր ծառայութիւնը այն է սակայն, որ նրանք չեն համարում հայրենագիտութիւնը իբրև մի մասն իրազեկութեան, այլ՝ իբրև առանձին առարկայ և առաջին աստիճան աշխարհագրութեան ուսուցման: Այսպիսով հայրենագիտութիւնը ստացաւ զպրօցական առարկաների թւում իրեն արժանի և անկախ տեղը. այս տեսակէտն է այժմ գերիշխողը:

Գծագրական մեթոդի կողմնակիցների շնորհիւ ուրեմն 1) հայրենագիտութեան ծաւալը աւելի ընդարձակեց, քան ընդունում են զխօղական սկզբունքի կողմնակիցները. 2) նրանք հայրենագիտութիւնը համարում են իբրև առաջին աստիճան աշխարհագրութեան:

Յիշած երկու ուղղութիւնների հետ համեմատած շատ տեղի մեծ է համեմատական մեթոդի կողմնակիցների ծառայութիւնը հայրենագիտութեան զարգացման գործում:

Հայրենագիտութեան գոսաւանդ մանաւանդ աշակերտը պիտի գիտէ անձամբ և սովորէ այն ներքին կապը, որ կայ իր ծննդավայրի բնութեան և ազգայնականութեան կեանքի մէջ: Ինչո՞ւ է գետակը հոսում հէնց այս և ոչ թէ այն կողմ, ինչո՞ւ է նա գարնանը դուրս գալիս արիւրից, չորանում՝ ամառը, և այլն—այս հարցերին, ներքին կապակցութեամբ, պիտի սովորէ պատասխանել աշակերտը՝ անձնական զխօղութեան վրայ հիմնելով, իր հայրենի շրջապատի կեանքից օրինակներ վերցնելով:

Աշխարհագրութեան գոսաւանդման համար համեմատութիւ-

նը, երևոյթներն պատճառական կապի բացատրութիւնը մեծ նշանակութիւն ունի. համեմատութիւնը զարթեցնում է հետաքրքրութիւն աշակերտի մէջ և սովորեցնում է ինքնուրոյն մտածողութեան, նա ազատագրում է առարկայի դասաւանդութիւնը սոսկ յիշողութեան աշխատանքի կապանքներից և զարգացնող մասւոր աշխատանք է առաջ բերում:

Այս ուղղութեան նշանաւոր կողմնակիցներից մէկը, Տրունկը, ասում է. «Աշակերտները պէտք է հէնց այս շրջանում սովորեն դիտել աշխարհագրական երևոյթների պատճառական կապը և իրենց բոլոր ծանօթութիւնները դիտողութեան ճանապարհով ձևւորեն: Ընդհանրապէս հայրենագիտութեան դասաւանդութիւնը աշակերտների մէջ պիտի առաջ բերի մեծ չափով ինքնագործունէութիւն»:

Մենք տեսնում ենք, այսպիսով, որ այս ուղղութեան կողմնակիցները ոչ միայն մտցնում են նոր համեմատական տեսակէտը, որ առարկային տալիս է կենդանութիւն և հետաքրքրութիւն, այլ և այն, որ նրանք ընդունում են նաև դիտողական սկզբունքը, թէ հայրենագիտութեան ուսուցման հիմքը կազմում են երեխաների անձնական դիտողութիւնները, առանց բաւական միակողմանիութեան մէջ ընկնելու և հայրենագիտութեան դերը իջեցնելու մինչ այն աստիճան, որ համարեն այդ առարկան իրազնութեան մի մասը միայն: Գծադրական մեթոդի կողմնակիցների հետ միասին նրանք ևս ընդունում են իրաւամբ, որ հայրենագիտութիւնը աշխարհագրութեան առաջին աստիճանն է, նախապարաստական շրջանը. սակայն քարտէսի գծագրութիւնը նրանք սահմանափակում են, այն չեն դարձնում իրեն ինքնանպատակ, այլ միմիայն՝ միջոց:

Դիտողական և գծագր. սկզբունքներին աւելանում է ուրեմն համեմատական սկզբունքը. այդպիսով հայրենագիտութեան ուսուցումը ժողով. դպրոցում գրւում է ներկայումս այդ երեք սկզբունքների միացման տեսակէտի վրայ:

Հայրենագիտութեան դասաւանդութեան վերաբերող նորագոյն աշխատութիւնները աւելի ու աւելի շեշտում են այն միտքը, թէ յիշած երեք մեթոդներն ևս չափաւոր կերպով գործադրելու իրաւունք ունեն, որ նրանք իրար չեն հակասում, այլ ամբողջացնում են: Դժւար թէ գտնուի ներկայումս մէկը, որ պարտադիր չհամարի աշխարհագրութեան, մանաւանդ հայրենագիտութեան դասաւանդման համար Պետալոցցու սկզբունքը, թէ դիտողութիւնն է հիմքը ամեն տեսակ ճանաչողութեան: Ամենքը համաձայն են նաև այն բանում, որ հայրենագիտութիւնը պիտի սկսւի

անմիջական շրջապատը դիտելով: Բայց միևնույն ժամանակ ներկայումս ընդհանրացած է այն տեսակէտը, թէ հայրենագիտութիւնը պիտի առանձնացնել իրազնութիւնից, թէ նա աւելի բարձր դասընթաց է, քան իրազնութիւնը, կազմում է աշխարհագրութեան նախաշաւիղը: Եւ ներկայումս, համաձայն այդ սկզբունքի, երոպական դպրոցներից մեծ մասում հայրենագիտութեանը յատկացրւած են առանձին ժամեր՝ 3-րդ բաժանմունքում. այդպէս է նաև մեզանում: Նաև աշխ. գծագրութեան կարևորութիւնը, իհարկէ չափաւոր կերպով, ընդունւում է և ամենքի կողմից:

Այս պատմական աղնարկի վերջում արժէ մի քանի խօսք ասել մեր առարկային ներկած հայերէն աշխատութիւնների մասին:

Ա. Բաճալթրեանի «Ողեցոյց հայ ուսուցչի. ընդհանուր մեթոդիկայ և առաջին տարւայնութի մշակութիւնը» աշխատասիրութիւնն է ամենից առաջ յիշատակութեան արժանի, որ լոյս է տեսել 1882 թւականին:

Յայտնի հայ մանկավարժը իր այդ աշխատութեան մէջ տեղ է տալիս նաև հայրենագիտութեան. սակայն նա այդ առարկան և դիտողական ուսումը (իրազնութիւնը) նոյնացնում է (երես 54, 79 շար.): Հայրենագիտութեան ուսուցման նիւթ է համարում հեղինակը օր. նաև ձին, շունը կատուն և այլն (եր. 56) և այդ նիւթը անում է հէքթաթերից: Ակնյայտ է, որ Ա. Բաճալթրեանը հետևում է վերը յիշատակած «դիտողական սկզբունքին», որի կողմնակիցները հայրենագիտութիւնը համարում են մի մասն իրազնութեան:

Ա. Օլթեցեանի կազմած «Նիւթեր մասնաւոր դիդակտիկայի համար» (Աշխարհագրութեան և բնական պատմութեան դասաւանդութեան մեթոդը) աշխատասիրութեան մէջ թէպէտ յատկապէս հայրենագիտութեան ուսուցման մասին խօսք չկայ, բայց աշխարհագրութեան մեթոդիկայից երևում է, որ մեծ տեղ է տրւում հայրենիքի աշխարհագրութեան. «ճնշողաւայրը, հայրենիքը, ժողովուրդը, ազգը կազմում են մանկան հետաքրքրութեան ելակէտը և կէտ նպատակը» (եր, 7),

Յ. Տէր-Միրաքեանի փոխադրած «Ժողովրդական դպրոցի մեթոդիկա» (Ռուդէի) աշխատութեան մէջ, աշխարհագրութեան ուսուցման բաժնում, որոշ տեղ է տրւած հայրենագիտութեան ուսուցման (եր. 44 շար.): Հեղինակը այն ճիշտ կարծիքն ունի, թէ «Աշխարհագրութեան նախաշաւիղը հայրենագիտութիւնն է: Նախ պէտք է ծննդավայրում ու մօտաւոր հայրենիքում աշակերտները զննեն շրջապատող աշխարհագրական իրերն ու երևոյթները»:

Հայրենագիտութեան վերաբերմամբ եղած նորագոյն և ճիշտ տեսակէտն ունի նաև մեր դպրոցների «ծրագիրը»:

Պալով դասագրքերին՝ 1883 թւին լոյս է տեսել Աւետիք Տէր-Յակովբեանի «Հայրենագիտութիւն» կոչւած դասագիրքը: Հեղինակը այդ առարկան համարում է աշխարհագրութեան նախաշաւիդ: Դասարանից սկսելով՝ նա տալիս է Թիֆլիսի տեղագրութիւնը, ապա գաւառի (Թիֆլիսի), նահանգի տեղագրութիւնը, յետոյ տալիս է Կովկասի, իսկ վերջը՝ Հայաստանի աշխարհագրութիւնը: Անցած թւին լոյս տեսաւ Ե. Թաւարէզեանի կազմած «Հայրենագիտութիւն» (Կովկաս) ձեռնարկը:

II. ՀԱՅՐԵՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

Հայրենագիտութեան, իբրև առանձին առարկայի, անհրաժեշտութիւնը:—Նիւթը նպատակայարմար ձևով հաւաքել և մշակել:—Հայրենագիտութեան նպատակը:—Հայրենագիտութեան կապը ուրիշ առարկաների հետ:—Ինչ պէտք է հասկանալ «հայրենիք» տառով:—Հայրենագիտութեան ծաւալը:

Հայրենագիտութեան ուսուցման պատմական անցեալին նըւերւած հատւածից (գլ. I.) ընթերցողը տեսաւ, որ պարզ է այդ առարկայի կարևորութիւնը:

Կան ներկայումս մանկավարժներ, որոնք ժխտում են հայրենագիտութիւնը իբրև առանձին առարկայ անցնելու անհրաժեշտութիւնը: Պնդողներ կան, թէ աշակերտները առանց հայրենագիտութիւն սովորելու էլ աշխարհագրութեան յետադայ դասընթացի համար բաւականաչափ ծանօթութիւններ բերում են հետները իրենց հոյրենի շրջապատի մասին: Եւ շատ տեղ այդ առարկան չէ աւանդում:

Սակայն միանգամայն սխալ է այդ կարծիքը: Յիշատակենք Դիստերվէզի ճիշտ նկատողութիւնը. «Յայտնի է, որ մարդկանց մեծ մասը ապրում է՝ յաճախ անհասկանալի չափ անծանօթ մնալով իր մերձակայ շրջապատի վերաբերմամբ: Չպէտք է կարծել բոլորովին — շարունակում է Դիստերվիզը — թէ աշակերտները պարզ գաղափար ունեն իրենց շրջապատի մասին: Այս նախապաշարումը վանելու համար փորձեցէք դուք 12 տարեկան մի սովորական աշակերտի հարցնել իր շրջապատի փոքր ի շատէ ճիշտ նկարագրութիւնը, և դուք կհամոզւէք, թէ նրանք ճշգրիտ ան-

ճիշտ, թերի դիտողութիւններ են արել իրենց շրջապատի մասին. կենդանի, ճշգրիտ պատկերացումներ չունեն նրանք իրենց հայրենիքի մասին»:

Անշուշտ դպրոցական երեխային ծանօթ են իրենց դիւղի տները, փողոցները, արտերը, անտառը, աղբււրները և այլն: Բայց այդ բոլոր վայրերի մտապատկերները երեխայի գիտակցութեան մէջ չեն կապակցւած իրար հետ, չեն ամբողջացած, այլ մութն են և խառնիխուռն:

Այս մտապատկերները, ուստի, թէ բովանդակութեան և թէ ձևաւորման կողմից պէտք է ուղղել և պարզել, պէտք է ամբողջացնել: Հենց դպրոցի նպատակն է՝ դպրոց մտնող երեխաների՝ բովանդակութեան և ձևի (form) կողմից աւելի կամ պակաս թերի պատկերացումները մշակման ենթարկել, լրացնել: Այսպիսով ահա, հայրենագիտութեան ուսուցումը հետզհետէ մշակում է երեխաների աշխարհագրական պատկերացումները, մշակւած և պարզւած պատկերացումները կարգաւորում է և ամբողջացնում. և այսպէս՝ երեխան ձեռք է բերում իր հայրենիքի պարզ պատկերը:

Կայ նաև այս կարևոր հանգամանքը: Յաճախ միևնոյն, մանաւանդ քաղաքում գտնուող, դպրոցի աշակերտները միևնոյն հայրենիքից չեն, միևնոյն վայրում չեն անցկացրել իրենց տարիները. հետևապէս՝ նրանք միևնոյն չափով և միևնոյն տեսակ աշխարհագրական մտապատկերներով չեն մշտնում դպրոց: Դիւղացի երեխան ունի դաշտի, լեռան գետակի, հովտի, անտառի, հացահատիկների և նման առարկաների ու երևոյթների մտապատկերներ, իսկ քաղաքում ծնւած և մեծացած երեխան՝ յաճախ ոչ. և բնդհակառակը: Այս երևոյթը անշուշտ բոլոր դաստիարակներին յայտնի պիտի լինի: Այսպէս՝ Բերլինի դպրոցները նոր ընդունւող 500 աշակերտների արւած հարցումներից երկացել է, որ աշակերտութեան 82 տոկոսը ոչ մի պատկերացում չէ ունեցել արևի ելքի մասին, իսկ 70 տոկոսը՝ արևի մուտքի մասին. 37 տոկոս աշակերտներ չեն տեսել բնաւ ցորենի արտ, 49 տոկոսը՝ լճակ, 80 տոկոսը՝ արտոյտ, 82 տոկոսը՝ կադնի ծառ. 37 տոկոս չեն եղել երբէք անտառում, 29 տոկոսը՝ գետափի, 52 տոկոսը՝ լեռան վրայ, 57 տոկոս աշակերտներ երբէք չեն եղել սրէ գլուղում*)

Հետաքրքիր կլինի անշուշտ մեզնում ևս իրագործել այսպիսի էքսպերիմենտներ. չենք կարծում, որ դպրոց մտնող երեխա-

*) Hans Trunk, երես 7.

ները մեղմում շատ աւելի չափով և աւելի պարզ աշխարհագրական գաղափարներ ունենան:

Յամենայն դէպս պարզ է միանգամայն, որ երեխաները իրենց հետ դպրոց են բերում մեծ մասով թերի, անճիշտ ծանօթութիւններ շրջապատի մասին: Կայ հաւանական է, որ երեխաների ուշադրութիւնը իրենց շրջակայքում գրաւում են ոչ թէ առաջնակարգ, յետագայ աշխարհագրութեան ուսուցման համար կարևոր առարկաներ և երևոյթներ, այլ յաճախ նրանցից անկարևորները, երկրորդականները:

Հայրենագիտութեան անհրաժեշտութիւնը, այսպիսով, աւելնալով է: Մանկավարժական տեսակէտից անթոյլատրելի է, որ մեր աշակերտները իմանան հեռւոր աշխարհամասերի ծովերը, լճերը, լեռները, հարթութիւնները, գլխաւոր քաղաքները և այլն, իսկ չիմանան թէ ուր է տանում իրենց շրջակայքում գտնուող խճուղին, ինչպէս են կոչւում մօտիկ գտնուող լեռները, գիւղը և այլն:

Այն դպրոցներում էլ, որտեղ հայրենագիտութիւն չէ աւանդւում, ուսուցիչը կամայականաբար, աշխարհագրութեան դասերին, զիմում է հայրենագիտութեան նիւթին. նա ստիպւած է լինում սկսել դասարանից, դպրոցից և շրջակայքից. օտար երկիրների մասին խօսելիս նա ստիպւած է յաճախ օրինակներ բերել բնակավայրից և նրա շրջապատից, նոյնն է անում նաև համեմատութիւններ անելով: Սակայն այս բոլորը կատարւում է թերի, պատահական կերպով, ասանց որեւէ ծրագրի: Հայրենագիտութիւնն է, որ կատարւում է այն դօրքը, ինչ առաջ մասնավոր միայն և թերի կերպով կատարւում էր ասանց նրան էլ: Սակայն այժմ ևս նախանձելի չէ հայրենագիտութեան վիճակը մեր զբոսայրոցներում:

Արդ, ինչ միջոցների պիտի զիմել՝ հայրենագիտութեան ուսուցումը մեր դպրոցներում ներմուծելու ոչ միայն թղթի վրայ, այլ իրապէս. ինչպէս արժանի բարձրութեան հասցնել այս ամենակարևոր առարկաներից մէկի ուսուցումը:

Նախ և առաջ անհրաժեշտ է ուսուցման համար պահանջուող անհրաժեշտ նիւթը հաւաքել և դասաւանդման համար նպատակադարձար կերպով մշակել: Անշուշտ սա ծանր, պատասխանատու գործ է, կարելի չէ ասանց այլևայլութեան մէկ դասատուի թողնել: Այդ անելու համար անհրաժեշտ է ունենալ հիմնաւոր ծանօթութիւն ուսուցման առարկայ դարձող վայրի և նրա շրջակայքի մասին: Այդ ծանօթութիւնը չէ կարող ունենալ ամեն

մի ուսուցիչ, մանաւանդ մեր դպրոցները, իրականութեան մէջ, երբ «ուսուցչական գաղթը» սովորական երեւոյթ է, և ամեն մի ուսուցիչ սեպտեմբերին նոր պաշտօնավայր դնալով, նոր էլ պիտի սկսէ նիւթեր հաւաքել հայրենագիտութեան դասերի համար. երբ հաւաքէ նա այդ նիւթերը, երբ և ինչպէս մշակէ այն: Այս իսկ պատճառով միանգամայն նպատակադարձար է, որ ամեն մի դպրոցավայրի հայրենագիտութեան նիւթը դպրոցի ամբողջ ուսուցչական կազմի կողմից հաւաքւի և մշակւի ու դառնայ այդ դպրոցի սեփականութիւն, որպէսզի հայրենագիտութեան ամեն մի դասատու պատրաստի զսեպ աւանդելի նիւթը: Կրկնում ենք, այդ բանը շատ կարևոր է մանաւանդ մեր ներկայ դպրոցական իրականութեան մէջ:

Մեծ քաղաքներում, որտեղ մի քանի դպրոց կայ, այդ աշխատանքը պիտի կատարեն հայրենագիտութեան բոլոր դասատուները միասին, կամ նրանցից ընտրւած մի յանձնաժողով:

Այդ յանձնաժողովին սակայն պիտի մասնակցեն ոչ միայն ծխական դպրոցների ուսուցիչները, որտեղ աւանդւում է հայրենագիտութիւն, այլ նաև՝ նոյն տեղի միջնակարգ դպրոցի աշխարհագրութեան ուսուցիչները. չէ՞ որ յաճախ ծխական դպրոցներից աշակերտները մտնում են միջնակարգ դպրոց, ուրեմն այստեղի դասատուն ևս շահագրգռւած է այդ բանում: Այդ աշխատանքին սէպ է մասնակցեն նաև պատմութեան ու բնական պատմութեան ուսուցիչները, քանի որ այդ առարկաների կապը հայրենագիտութեան հետ ակնհայտ է: Ընդհանրապէս ամեն մի դիտակ մարդու մասնակցութիւնը գործին օգուտ կրերէ: Վերջապէս ոչ հայրենագիտութեան դասատուների մասնակցութիւնը հեռու կպահէ այդ առարկային միակողմանի բնոյթ տալուց:

Աւելորդ է ասել, թէ որ աստիճան կարևոր է այդ աշխատանքը, մեծ է նրա նշանակութիւնը: Նորեկ ուսուցչին կմնայ միայն յաւելումներ, բարեփոխումներ անել եղածի վրայ, մշակել նիւթը դասաւանդութեան համար:

Հայրենագիտութեան ուսուցման նպատակը երկու է 1) մասնաւոր-թանձրացեալ, 2) ընդհանուր-վերացական.

Առաջին դէպքում հայրենագիտութեան ուսուցումը նպատակադրւում է ծանօթացնել հայրենի երկրի՝ այսինքն բնակատեղի և նրա շրջակայքի հետ, հայրենագիտութեան դասերին երեխան պիտի սովորէ գիտել և պարզ պատկերացումներ կազմել բնութեան զանազան ձևերի և երևոյթների, մարդու և բնութեան փո-

խաղարձ յարաբերութեան, ազգաբնակութեան պարզ տնտեսական-հասարակական յարաբերութիւնների մասին: Երեխան պիտի սովորէ հասկանալ տեղական պայմանների առանձնատկութիւնները, առանձին ուշադրութիւն դարձնէ իր հայրենիքի բնութեան գեղեցկութիւնների վրայ, ընդհանուր տեղեկութիւններ ձեռք բերէ հայրենիքի պատմական անցեալի մասին. այդ դէպքում միայն յիշաւի երեխան գիտակցաբար ճանաչած կլինի իր հայրենիքը, և այդ հայրենիքը կսիրէ նա:

Հայրենագիտութեան ուսուցումը միւս կողմից աչքի առաջ ունի նախապատրաստել աշակերտներին յետագայում աւանդելիք աշխարհագրութեան դասերի համար: Հայրենագիտութեան ուսուցմամբ միայն հնարաւոր է աշակերտին նախապատրաստել և ընդունակ դարձնել իսկապէս ըմբռնելու այն գաղափարները, որ յետոյ աշխարհագրութեան դասերին պիտի իւրացեն:

Սրանից արդէն պարզ է, թէ ինչ արժէք ունի հայրենագիտութիւնը աշխարհագրութեան ուսուցման համար: Հայրենիքը, այսպիսով, պիտի լինի ելակէտ և հիմք աշխարհագրական հիմնական գաղափարներ պարզելու համար, այլապէս՝ առանց այդ նախապատրաստական աստիճանի՝ աշխարհագրութեան ուսուցումը մեծապէս կտուժէ, շատ բան երեխաների համար կմնայ անհասկանալի, Ուստի և իրաւունք ունի հայրենագիտութեան թէորոնտիկներէ մէկը, ասելով. «Աշխարհագրութեան այն ուսուցումը, որ չէ զիմում մանրամասն անցած հայրենագիտութեան արդիւնքների օգնութեանը, նա նւագում է մի այնպիսի գործիքի վրայ, որին պակասում են լարերը» *):

Դասատուն ուրեմն երբէք չպէտք է մոռանայ, որ հայրենագիտութեանը գլխաւորապէս մի նախապատրաստող առարկայ է: Աշխարհագրութեան ուսուցումը իր նպատակին լիովին կհամապատասխանէ միայն այն ժամանակ, երբ նրանից առաջ արդէն կանոնաւոր կերպով աւանդուել է աշակերտներին հայրենագիտութիւն:

Ահա նշանակութիւն ունի հայրենագիտութեան ուսուցումը նաև աշխարհագրական քարտէսներ կարդալու և հասկանալու համար: Ինչպէս որ աշակերտի համար հայրենի շրջապատի ծանօթութիւնը նպաստում է հեռւոր երկրների նկարագրութիւնը հասկանալուն, այդպէս էլ հայրենիքի քարտէսի աստիճանական ծանօթութիւնը նպաստում է ուրիշ երկրների քարտէսները հաս-

կանալուն: Քարտէսը զանազան տեսակ նշանների և գոյների համադրութիւն (Zusammenstellung) է, որոնց նշանակութեան մասին համաձայնութեան են եկել, բայց որոնք բնաւ չեն ներկայացնում համապատասխան վայրի պատկերը: Եւ որովհետև աշխարհագրութեան յետագայ դասաւանդութեան ընթացքում քարտէսը գլխաւոր օժանդակ միջոցներից մէկն է, ուստի և դրանից ծագում է անհրաժեշտութիւն, որ աշակերտները սովորեն հասկանալ քարտէսների լեզուն, այսինքն՝ որ նրանք պայմանական կերպով ընտրւած նշանների և գոյների տակ աշխարհագրական որոշ առարկաներ և յարաբերութիւններ պատկերացնեն:

Հայրենագիտութեան սերտ կապը դպրոցական մի քանի առարկաների հետ միանգամայն ակնհիշ է:

Ամենից առաջ իհարկէ յիշատակելու է աշխարհագրութիւնը, որի նախաշաւիղն է կազմում, ժամանակակից մեթոդիկայի մըտքով, հայրենագիտութիւնը:

Հայրենի իրականութեան միջոցով աշակերտը ոչ միայն պիտի նախապատրաստուէ ըմբռնելու մի շարք աշխարհագրական գաղափարներ և յարաբերութիւններ, այլ նաև՝ նա պիտի սովորի դիտողութեամբ ձեռք բերածը հետզհետէ փոխադրել ուրիշ վայրեր, որ հեռու են գտնուում, աշակերտի դիտողութեան առարկայ դառնալ չեն կարող: Այդ վայրերի թւում ընտանաբար առաջին տեղը պիտի բռնէ հայրենի բնագաւառը:

Հայրենագիտութեան և իրազմնութեան յարաբերութիւնը այսպէս է սահմանում Օ. Կրոնվալդը: «Ինչ իրազմնութիւնը ընդհանուր-առարկայական և լեզական տեղեկաց ունի, հայրենագիտութիւնը պէտք է ձգտէ ծրագրւած եղանակով, որոշ մեթոդով ձեռք բերելու այնպիսի դիտողութիւններ, որոնք յատկապէս յետագայ աշխարհագրութեան ուսուցումը նախապատրաստելու համար պէտքական են, պիտի ձգտէ դիտողութեամբ, տարրական կերպով ծանօթացնել աշակերտներին աշխարհագրական հիմնական գաղափարների և յարաբերութիւնների, աշխարհագրական լեզուի հետ, նաև՝ թէ ինչպէս պէտք է այդ գաղափարները և յարաբերութիւնները գծագրել (քարտէս) և ուրիշ նշաններով արտայայտել: Այդպիսով, ուրեմն, հայրենագիտութիւնը պիտի աւանդուի իրազմնութիւնից յետոյ» *):

Յիշենք նաև ընտանի պատմութիւնը և պատմութիւնը: Այդ առարկաները այն չափով միայն պէտք է ինկատի առնեն հայ-

*) Stoy: Von der Heimatkunde. (Jena, 1876):

*) O. Kronwald, էր. 9.

րենագիրտութեան ուսուցման ընթացքում, որ չափով նրանք նըպաստում են մի որոշ աշխարհագրական առարկայ աւելի հիմնաւոր լուսարանելու, աւելի պարզ գաղափար կազմելու (ինչպէս վարւում են առհասարակ նաև աշխարհագրութեան գասաւանդման միջոցին):

Հայրենագիրտութեան դասերին ուսուցման նիւթ են դառնում նաև շրջապատի կեանքից պատմական և բնապատմական իրողութիւններ՝ հայրենիքը ինչպէս որ կայ այնպէս ներկայացնելու և ամբողջ պատկերին կենդանի գոյներ տալու համար:

Ըստ այսմ՝ հայրենի գետակի մասին խօսելիս անտես պիտի չառնել նաև նրա ավինն աճող ծաղիկները, շրջակայքի անտառի մասին խօսելիս պիտի յիշատակել նաև այնտեղ ապրող կենդանիները: Մի աւերակ, մի վանք, մի պատմական այլ յիշատակարան դիտելիս պիտի պատմական յիշողութիւններ վարթեցնել, տեղական աւանդութիւններ յիշատակել:

Աշակերտների մէջ, այս միջոցներով, պիտի զարթեցնել այն գիտակցութիւնը, թէ հայրենի երկիրը այլ է եղել տնցեալում, այժմ՝ այլ: Այսպիսով համեմատութեան մէջ է դրւում անցեալը ներկայի հետ: Եւ ամեն տեղ էլ աւելի կամ պակաս չափով առիթ կլինի այդ անելու համար: Անշուշտ այդ դէպքում հեռու պիտի մնալ չափազանցութեան մէջ ընկնելուց. չպիտի մոռանալ, որ հայրենագիրտութեան դաս է, և ոչ թէ պատմութեան կամ բնական պատմութեան դաս: Ամենաընդհանուր գծերով միայն պիտի յիշատակել բնապատմական և պատմական իրողութիւնները. ոչ թէ նրանք պիտի լինեն նպատակ ուսուցման, այլ միջոց, աշխարհագրական գաղափարներ և յարաբերութիւններ պարզելու համար:

Հայրենագիրտութիւնը որոշ կապ ունի նաև հայոց լեզուի գասաւանդութեան հետ: Ի հարկէ հայրենագիրտութիւնը համաբնա այն չափով միայն ինկատի ունենալ կարող է մայրենի լեզուն, որ չափով որ ընդհանրապէս բոլոր առարկաները, — հետեւել, որ աշակերտները ճիշտ և մաքուր հայերէնով արտայայտեն իրենց միտքը: Բայց բացի այդ ընդհանուր կապից՝ հայրենագիրտութեան դասերին, իհարկէ յարմար դիպե՛սծում, կարելի է սովորեցնել մի ոտանաւոր, կամ ընթերցարանից կարգաւ մի հատուած հայրենի շրջապատի մասին:

Սակայն երբէք չպէտք է մոռանալ, որ սա լեզուի դաս չէ. գուտ լեզուական վարժութիւնները տեղ չպիտի գտնեն այստեղ:

Հայրենագիրտութիւնը որոշ կապ ունի նաև գծագրութեան ուսուցման հետ. գծագրութեան դասերին աշակերտները սովոր-

րում են ուղղահայեաց, հորիզոնական, թեք գծերի մասին. այդ դասերին են պարզ գաղափար կազմում ուղիղ, բութ անկիւնների մասին և այլն. իսկ այդ բոլորը հարկաւոր է գալիս հայրենագիրտութեան ուսուցման ընթացքում՝ յատակագծեր և քարտէսներ նկարելիս:

Անցնենք այժմ մեր առարկայի ծաւալին: Բայց նախ պարզենք մեզ համար, թէ ինչ պիտի հասկանալ «հայրենիք» ասելով, որ յետոյ աւելի պարզ լինի հայրենագիրտութեան բովանդակութիւնը:

Հայրենագիրտութեան թէորետիկների կարծիքները տարբերւում են այն մասին, թէ ինչ պէտք է հասկանալ այս դէպքում «հայրենիք» ասելով, ինչ ծաւալ պիտի ունենայ հայրենագիրտութեան ուսուցումը: «Հայրենիք» բառը թարգմանութիւն է գերմաներէն *) die Heimath բառի, որ ռուսները սովորաբար թարգմանում են родина, բայց նաև отчизна բառերով:

«Հայրենիք» բառի համար, ընդարձակ մտքով, ռուսները ունեն отечество բառը, իսկ գերմանացիները՝ das Vaterland: Կնշտնակէ՝ «հայրենիք» բառը ներկայ դէպքում պէտք է գործածել նեղ մտքով. այդ բառի փոխարէն կարելի է ասել ծննդավայր, բնակավայր. հէնց այս նշանակութիւնն էլ ունի գերմաներէն die Heimath բառը: Գերմաներէն Heimathskunde բառը ռուսները թարգմանում են родиноуведение կամ отчизновведение, իսկ մենք էլ՝ «հայրենագիրտութիւն»: Ուրեմն «հայրենագիրտութիւն» ասելով գերմանացիները չեն հասկանում Գերմանիայի աշխարհագրութիւնը, ոչ էլ ռուսները՝ Ռուսաստանի աշխարհագրութիւնը: Հայրենագիրտութիւն կոչւած առարկայի բովանդակութիւնը աւելի ճիշտ կարտայայտէր «ծննդավայրագիրտութիւն», բայց աւելի ևս ճիշտ՝ «բնակավայրագիրտութիւն» բառը. աւելի շուտ՝ վերջին բառը: Ահա պատճառը: Միևնոյն դասարանի աշակերտները երբեմն ունենում են տարբեր ծննդավայրեր, իսկ նրանց բոլորի բնակավայրը նոյնն է (որտեղ գտնւում է դպրոցը). իհարկէ յաճախ (մասնաւոր գիւղում) աշակերտների ծննդավայրը միևնոյն ժամանակ նրանց բնակավայրն է: Ակնյայտ է, որ ուսուցման տարակայ պիտի դառնայ ոչ թէ աշակերտների ծննդավայրերը, այլ նրանց բնակավայրը:

Ուրեմն՝ «հայրենիք» բառը մեր առարկային վերաբերող հար-

*) Գերմանիայում է ծագել հայրենագիրտութեան գաղափարը, այնտեղ է նախ իրականացել և ծաղկել:

ցերում գործ է ածւում բնակավայր բառի մտքով, իսկ հայրենագիտութիւն բառը՝ բնակավայրագիտութիւն բառի փոխարէն:

Բայց զարձեալ հարց, ի՞նչ պէտք է հասկանալ «բնակավայր» ասելով, միայն ան գիւղը կամ քաղաքը, որտեղ բնակւում են աշակերտները և որտեղ գտնւում է դպրոցը, թէ՞ զբոս հետ միասին նաև նրա շրջակայքը. եթէ այո՛, ի՞նչ տարածութեամբ—գաւառակ, գաւառ, նահանգ, երկրամաս հե՛տը հաշւած. թէ՞ դրանցից մէկն ու մէկը:

Իսկովր թէորետիկները համաձայն են մէկ կէտում.—ոչ միայն բնակատեղը, այլ նաև նրա շրջակայքը անհրաժեշտօրէն պէտք է մտնէ հայրենագիտութեան մէջ. շատերը իրաւամբ շրջակայքին աւելի նշանակութիւն են տալիս այն պատճառով, որ աշխարհագրական աւելի բազմազան գաղափարներ կարելի է իւրացնել տալ այն դիտելով:

Ոմանք այդ սահմանով էլ բաւականանում են. թէ՛ հայրենագիտութեան առարկայ դառնալ կարող է միայն այն, ինչ աշակերտները անձամբ դիտել կարող են: Սակայն ուրիշները աւելի ևս, իրաւամբ, ընդարձակում են մեր առարկայի ծաւալը այն պատճառաբանութեամբ, թէ բնակատեղի շրջապակայքից թուի՞քը շատ մեծ է մինչև աշխարհագրութեան առարկան (պետութիւն, աշխարհամասեր): Ուստի և հայրենագիտութեան շրջանակի մէջ են մտցնում նաև գաւառը, նահանգը, երկրամասը: Սակայն ամեն մի գաւառ կամ նահանգ վարչական միութիւն կազմելով զեռ ևս չի նշանակում, որ նաև քիզիքական, ազգագրական և կուլտուրական կամ ընդհանուր խօսքով աշխարհագրական միութիւն է կազմում: Ուստի և բնակատեղի շրջակայքից յետոյ իբրև աշխարհագրական միութիւն պիտի վերցնել *ընկալատը* (Landschaft): Բնագաւառի սահմանները վարչական-արեւոտական չեն, այլ բնական. ամեն մի բնագաւառ կազմում է աշխարհագրական միութիւն: Օրինակ՝ Զանգեզուրը, Լոռին, Փամբակը, Աբարանը, Կախէթիան, Դաղստանը, Սևանայ լիճը իր շրջակայքով, Շիրակը, Այրարատեան դաշտը, սրանցից ամեն մէկը մի բնագաւառ է: *) Բնագաւառի և վարչական գաւառի սահմանները կարող են տարբեր լինել. օրինակ՝ Շիրակը (բնագաւառ) երկու տարբեր (վարչական) գաւառներում (Ալէքսանդրապոլի և Կարսի) է, նոյն իսկ երկու տարբեր նահանգներում (Երևանի և Կարսի):

Երբեմն բնագաւառի և վարչական գաւառի սահմանները կա-

րող են նոյնանալ. այդ դէպքում աւելի լաւ. իսկ եթէ ոչ՝ բնագաւառը պիտի դարձնել ուսուցման նիւթ. ուսուցչից է կախւած արդէն՝ վարչական գաւառի և բնագաւառի մէջ կապ գտնել և պարզել:

Իսկովր պէտք է բնագաւառի աշխարհագրութիւնը մտնէ հայրենագիտութեան մէջ.—այն պատճառով, որ բնագաւառի աշխարհագրական առարկաներից և երևոյթներէից շատերը նոյնն են, ինչ որ բնակավայրում—բնակավայրի դիրքը, լեռները, երկրի մակերևոյթը, բուսականութիւնը, ազգաբնակչութիւնը, և այլն: Թէպէտ աշակերտը չէ կարող (գոնէ ամբողջ) բնագաւառը գիտողութեան առարկայ դարձնել, բայց նա աւելի շուտ կհասկանայ. երբեմն երբեմն էլ դժւար չի լինի շրջապայութիւնների ձեռնարկել գէպի բնագաւառի այն տեղերը, որ բնակավայրի շրջակայքից դուրս են: Սակայն դիտել կարելի է ոչ միայն մօտիկից, այլ նաև հեռուից. մի բարձրութիւնից կարելի է դիտել ոչ միայն շրջակայքը, այլ նաև հեռու վայրեր: օրինակ՝ Թիֆլիսի Սուրբակի սարից կարելի է դիտել հեռւում տարածուող կովկասեան լեռները. Արագածի լանջերից կարելի է դիտել Շիրակը և Այրարատեան դաշտը: Ուսուցչիչները իրենց աշակերտներին պիտի դիտել տան նաև այս եղանակով. այդ դէպքում կարիք չի լինի միշտ բոլոր վայրերը դիտելու համար անպատճառ այնտեղ երթալ: Աշակերտները բնակավայրը և նրա շրջակայքը լաւ հասկանալուց յետոյ կարող են հեշտութեամբ քարտէսի և բէլիէֆի օգնութեամբ հասկանալ բնագաւառի աշխարհագրութիւնը: Երեխաները այս աստիճանից ուրեմն կընտելանան աշխարհագրական պատկերացումները և գաղափարները ձեռք բերելու նաև առանց անմիջական դիտողութեան, արտարակտ կերպով: Բնագաւառը այսպիսով հանդիսանում է մի տեսակ կամուրջ՝ բնակատեղից և նրա շրջակայքից հեռու երկիրներ անցնելու համար:

Պէտք է արդեօք շնագաւառով աւարտել հայրենագիտութեան ուսուցումը:

Մեր դպրոցների Ծրագիրը ասում է. «Ցանկալի է, որ III դասարանի (գ. բաժ.) դասընթացքը (այսինքն հայրենագիտութիւնը) վերջնայ Անդրկովկասի և մերձաւոր երկիրների քարտէսի հետ ընդհանուր ծանօթութեամբ» *):

Մենք ևս կարծում ենք, որ Անդրկովկասի (առանց սակայն հարևան երկիրների) ընդհանուր ծանօթութեամբ պիտի աւարտել

*) Տես «Հայոց եկ. տարր. դպր. ծրագիր», 1908 թ. եր. 52:

*) Եր. 53.

հայրենագիտութիւնը, — յատկապէս Անդրկովկասի արեւելեան մասի ծանօթութեամբ: Բ-րդ ուսումնաւոր տարւայ ընթացքում, ինչպէս տրամադրում է նոյն Ծրագիրը, Անդրկովկասը պիտի կրկին դառնայ նիւթ աշխարհագրութեան ուսուցման: Եւ այս միանգամայն նպատակադրմամբ է մանկավարժական տեսակէտից: Երեխաները արդէն բաւականաչափ պատրաստած կլինեն առանց անմիջական դիտողութեան ըմբռնելու աշխարհագրական գաղափարներ: Այն, ինչ 3-րդ տարում երեխաները չեն կարող ըմբռնել հայրենագիտութիւնից, պիտի աւանգել 4-րդ տարում, պակասն էլ լրացնել: Անդրկովկասից յետոյ պիտի անցնել մերձաւոր, ապա հեռաւոր երկրներին: Պէտք է աշակերտներին դիտել տալ նաև բնակավայրի երկինքը, արևի և լուսնի շարժումները, նրանցից առաջ եկող փոփոխութիւնները — իհարկէ մատչելին միայն:

Պիտի ուրեմն անցնել հայրենագիտութիւնը թէ՛ նեղ մտքով (բնակավայր և շրջակայք) և թէ՛ լայն մտքով (բնագաւառ և Անդրկովկաս). նիւթը պիտի անցնել 3-րդ և 4-րդ բաժանմունքներում: Նիւթի ընտրութիւնը անելիս պէտք է հետևել տեսակէտներով առաջնորդել:

1) Հայրենագիտութեան դասերի համար միայն այնպիսի նիւթեր պիտի ընտրել, որոնք աշակերտների մտաւոր հասկացողութեան և պատրաստութեան համապատասխան են: Պէտք է սովորեցրածը ծառայի աշակերտի մտաւոր կարողութիւնները զարգացնելու և ոչ թէ յիշողութիւնը ծանրաբեռնելու:

2. Նիւթի ընտրութիւնը անելիս ուսուցիչը պիտի բաւականաչափ կարևորով: Առատ նիւթերից պիտի ընտրել այնպիսիները, որոնք յատկապէս պիտանի են և յարմար:

3. Առանձին ուշադրութիւն պիտի դարձնել այստեղ ֆիզիքական տարրի վրայ: Հայրենագիտութեան դասերի միջոցով աշակերտները պիտի ձեռք բերեն աշխարհագրական անհրաժեշտ հասկացողութիւններ, որոնք ապա հիմք պիտի կազմեն աշխարհագրութեան ուսուցման: Հայրենի երկիրը մի տեսակ հայելի է ամբողջ երկրագնդի, ով չի սովորել, ինչպէս հարկն է, նայել այդ հայելու մէջ, նա դժւար թէ կարողանայ հեռաւոր երկրների մասին հիմնաւոր հասկացողութիւն ձեռք բերել:

Ալ. Հումբոլդը ասում է. «Ամեն մի անկիւնում բնութիւնը ամբողջի մանրապատկերն է. հայրենի վայրի յարաբերութիւնների մէջ դրած են միաժամանակ ամբողջ երկրագնդի զանազան վայրերի յարաբերութիւնները»: Ամեն մի վայր բաւականաչափ նիւթ կարող է մատակարարել հայրենագիտութեան դասաւանդման

համար՝ հայրենի երկրի աշխարհագրական առարկաների միջոցով մի կամուրջ կառուցանելու դէպի պարզ գաղափարներ և յարաբերութիւններ:

Անշուշտ դիւրին չէ այս աշխատանքը. բայց իրրեւ նախապայման ընդունելով սէրը և եռանդը առարկայի վերաբերմամբ, նաև բաւարար ծանօթութիւն հայրենի երկրի մասին, — այդ դէպքում ուսուցչի համար մեծ դժւարութիւն չի ներկայանայ ուսուցման համար յարմար նիւթեր ընտրել և դասաւանդման միջոցին օգտակար կերպով գործադրել:

Վերցրէք ինչ բնակավայր ուզում էք, իր շրջակայքով: Ինչքան էլ այդ վայրը ամբողջ երկրագնդի հետ համեմատած փոքր տարածութիւն բռնելիս լինի, այնուամենայնիւ նա աշխարհագրութեան հիմնական գաղափարներ բաւական թւով կարող է տալ, որոնք ամեն տեղ էլ նոյնն են, կամ նման:

Անշուշտ ուսուցման առարկաները ամեն տեղ ըստ ամենայնի նոյնը չեն:

Շատ բան ի հարկէ փոքր չափով գոյութիւն ունի. օրինակ՝ շատ տեղ չկան գետեր. բայց այդ դէպքում իւրաքանչիւր գետակ կամ առու ցոյց տալով կարելի է գաղափար տալ գետի մասին. ինչպէս նաև լճակ, աւազան ցոյց տալով կարելի է գաղափար տալ լճի մասին, բլուր ցոյց տալով՝ սարի մասին:

Հայրենագիտութեան ուսուցումը արդիւնաւոր անելու համար անհրաժեշտ է, որ բաւարար չափով շարաթափան դասեր յատկացնեն այդ առարկային: Մեր դպրոցների ծրագրի համաձայն այդ առարկան պիտի անցնել երրորդ տարին. նրան յատկացած է շարաթափան 2 ժամ:

Հայրենագիտութիւնը այն առարկաներից չէ, որոնց շարաթափան դասերի թիւը հաւասար պիտի լինի բոլոր վայրերի դպրոցներում: Կան այնպիսի վայրեր, որտեղ բնութիւնը հարուստ է, աշխարհագրական երևոյթները բազմազան, կարճ ասած՝ ուսման նիւթը ընդարձակ ծաւալ ունի: Այդպիսի վայրերի դպրոցներում, մեր կարծիքով, շարաթափան 3 ժամ պէտք է յատկացնել այս առարկային:

Անհրաժեշտ է, որ աշխարհագրութեան ուսուցման ելակէտը միշտ լինի հայրենիքը, որչափ կարելի է յաճախ համեմատութեան մէջ դնելով ուրիշ երկրների հետ: «Հայրենագիտութեան ուսու-

ցումը կարմիր թելի նման պիտի անցնէ դպրոցական ամբողջ շըրջանի միջով» *):

III. ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ԵՂԱՆԱԿԸ

Նիւթի ընտրութիւնը և դասաւորումը:—Դիտողութիւնը՝ իրրև հիմք ուսուցման: Կարծիքներ: Դպրոցական շրջագայութիւններ:— Պատճառական կապ:— Օժանդակ միջոցներ:

Անագին նշանակութիւն ունի հայրենագիտութեան ուսուցման համար նիւթի նպատակայարմար ընտրութիւնը, բայց նաև՝ դաստիարակումը: Որքան էլ հայրենագիտութեան սահմանները որոշ լինեն, բայց և այնպէս յաճախ, շատ վայրերում աշխարհագրական նիւթը այնքան առատ է, որ անկարելի է հայրենագիտութեան դասերին նիւթը սպառել ամբողջովին: Կնշանակէ՝ ուսուցչի գործն է առատ նիւթից ընտրել ամենաօգտակարը: «Երբէք չաւանդել չափից աւելի»—այս սկզբունքը տեղին է մանաւանդ ներկայ դէպքում: Դիտողութեան առարկայ պիտի դարձնել միայն այն, ինչ արժանի է յիշատակելու, իսկ այդ անել՝ լիակատար, անթերի կերպով: Այստեղ էականը ոչ թէ աշակերտներին շատ բան, այլ պարզ տեսնել և գիտել սովորեցնելն է. հայրենիքի հետ ծանօթանալով՝ երեխան պիտի կարող լինի ծանօթ վայրի պայմանների միջոցով ըմբռնել նաև անծանօթ վայրի պայմանները: Այս տեսակէտից շատ կարևոր է, որ բնակավայրի շրջակայքը աւելի մանրամասն ուսուցչի, որովհետև այդտեղ աւելի առիթ կայ ծանօթանալու բնութեան զանազան երևոյթների հետ: Գիւղական ուսուցիչների վիճակը այս տեսակէտից աւելի լաւ է, քան քաղաքների. քաղաքների ուսուցիչները ստիպւած են լինում բնակավայրի վրայ աւելի երկար կանգ առնել, քան գիւղական ուսուցիչները:

Կարևոր է նաև այն, որ դասատուն ուսուցանելի նիւթը յարմար ժամանակին անցնէ, այսինքն՝ տարւայ որոշ եղանակների պէտք է դիտել տալ և անցնել այնպիսի նիւթեր, որ լաւագոյն կերպով անցնել կարելի է հենց այդ միջոցին: Օրինակ՝ ծիածանը ուսուցման նիւթ պիտի դարձնել հենց այն ժամանակ, երբ աշակերտները տեսնում են կամ տեսել են. ձիւնը՝ երբ ձիւն է գալիս, և այլն (Ֆինդեր): Մի ուրիշ մասնագէտ ասում է. «Ինչ վերաբերում է նիւթի դասաւորութեանը՝ նա պիտի կատարւի,

բնականօրէն, տարւայ եղանակների երևոյթների կարգով»:

Եթէ միևնոյն աշխ. առարկայից կան մէկից աւելի օրինակներ, կարելի է դիտել տալ միայն մէկը, իսկ միւսները՝ համեմատութեան կռիւ, օրինակ՝ մէկ շուկայ ցոյց տալով գաղափար տալ շուկայի մասին, մէկ այգի (տեսակ-տեսակ) ցոյց տալով՝ այգու մասին: Մնացած նիւթերը, որոնց ուսուցումը չէ կապւած որոշ ժամանակի հետ, կարելի է թողնել այլ անգամի:

Այստեղից պարզ է, որ նիւթի դասաւորութիւնը չպէտք է լինի խիստ սխտեմատիկ կարգով—բնակավայրի շրջակայքը դիտելիս ուսուցիչը չպէտք է նախ երկրի մակերևոյթի, յետոյ ուռգման, ապա բնակիչների վերաբերող երևոյթների վրայ ուշադրութիւն դարձնել տալ, այլ առանձին առարկաները այն կարգով պէտք է ուսուցեն, ինչ կարգով յարմար են դիտողութեան համար. և այդ բանը կկատարւի տարբեր կերպով: Որոշ կարգի դիտողութիւններ անելուց յետոյ միայն պէտք է դիտողութեան միջոցով ձեռք բերած նիւթը խմբել, կարգաւորել, որոշ տեսակէտներով և ամբողջացւել: Սակայն «սխտեմ չկայ» ասելով չպէտք է հասկանալ, թէ կարգ չկայ, թէ ուսուցիչը պատահականութեան պիտի թողնէ աւանդելի նիւթը: Ուսուցիչը իր դասերի ծրագիրը առաջնց պիտի պատրաստած լինի: Ամեն մի դասատու պիտի հետևի Յիլլերի ուսուցման այս կանոնին. «Հիմք պիտի ունենալ առաջնց պատրաստւած և գլխաւոր մասերի ու աստիճանների բաժանած ծրագիր, որ, իհարկէ, միշտ կարելի է բարեփոխութիւնների ենթարկել»:

Ուսուցման արդիւնաւորութեան համար առաջնակարգ նշանակութիւն ունի դիտողութիւնը, որ ելակէտ պիտի դառնայ ուսուցման համար: Իսկապէս ինքն ըստ ինքեան հասկանալի պիտի լինէր այս սկզբունքը՝ ինկատի ունենալով մեր առարկայի էութիւնը. Բայց կարևոր ենք համարում շեշտել այստեղ այդ մանաւանդ նրա համար, որ ոչ միայն քաղաքների, այլ նոյնիսկ գիւղական դպրոցի ուսուցիչները յաճախ միանգամայն անտես են անում այս սկզբունքը, հայրենագիտական գաղափարները ձգնում են սովորեցնել արստրակտ կերպով, բառերին և բացատրութիւններին ոյժ տալով. մի բան, որ մեծ մասով ապարդիւն պիտի անցնի, ինկատի ունենալով երեխաների տարիքը և անպատրաստութիւնը. նրանք նեղութիւն չեն քաշում աշակերտներին տանել դուրս, բնութեան ծոցում, ամենադիւրին ճանապարհով հասնել ուսուցման նպատակին. աւելի լաւ է դիտողական ճանապարհով երեխաներին մէկ աշխարհագրական առարկայ հասկանալի դարձնել:

*) Trunk, 25.

քան արստրակտ բացատրութիւններով՝ քսան: Ուսուցիչը պէտք է աւանդելի առարկաները յիրաւի ցոյց տայ աշակերտներին, դիտել առջ. աշակերտը ինքը պէտք է տեսնէ և լսէ, ինքը իր սեփական զգայարաններով ճանաչել սովորէ:

Կ. Ռիտտերը ասում է. «Բնական մեթոդը այն է, որ երեխային ծանօթացնում է նախ և առաջ այն իրականութեան հետ, ուր նա ապրում է: Քաղաքում լինի թէ գիւղում, սարի վրայ թէ հովտում, երեխան իր առաջին աշխարհագրական ծանօթութիւնները ձեռք պիտի բերէ ոչ թէ սենեակի մէջ, քարտէսից կամ գրքից, այլ բնութեան մէջ... այսպէս վարելով միայն աշխարհագրութեան դասաւանդման միջոցին առաջ գալիք դժարութիւնների առաջը կանխաւ առնել կարելի է»:

Դիտերովիզը ասում է. «Արտաքին աշխարհի մասին ծանօթութիւններ ձեռք բերել կարելի է միայն արտաքին, զգայարանական գիտողութիւններով. ամենից առաջ ուրեմն՝ դիտել և ճանաչել մասնակի երևոյթները: Ուսուցումը պիտի նպատակադրի առաջնորդել աշակերտներին դիտելու երևոյթները կամ յիշեցնելու արդէն գիտածը: Որքան կարելի է՝ շատ գիտողութիւն»:

Լօկիլը ասում է. «Ոչինչ չէ կարող լինել հոգու մէջ, ինչ չէ եղել արդէն զգայարանների մէջ»: Սպինուզը քարոզում է նոյն սկզբունքը. «Շատ աւելի կարեւոր է և նպատակայարմար սովորել թէ ինչ է այս կամ այն իրը, քան՝ այս կամ այն բնութիւնը»:

Գեօլմէն ասում է. «Ով մասնակի առարկան կենդանի կերպով ըմբռնել կարող է, նա կարող է ըմբռնել նաև ընդհանուրը»:

Կնշանակէ՝ աշխարհագրական պատկերացումներ ձեռք բերելն ևս պիտի սկսւի զգայարանական գրգռների միջոցով: Գետակի, լճակի, սարի հովտի և ուրիշ գաղափարներն ևս ձեռք պիտի բերել այնպէս, ինչպէս նստարանի, սեղանի, շան, կատուի և նման գաղափարները:

Անշուշտ իդէալականը այն կլինէր, որ աւանդելի բոլոր առարկաները դիտէին աշակերտները ուսուցչի անմիջական ներկայութեամբ և առաջնորդութեամբ: Բայց, ինկատի ունենալով մասնաւոր մեր իրականութիւնը, կարելի կլինէր մասամբ վարել վերոյիշեալ եղանակով, իսկ որոշ առարկաներ էլ կարող են աշակերտներն իրենք դիտել, առանց ուսուցչի անմիջական օգնութեան: Սակայն այս գէպքում անհրաժեշտ պայման պիտի համարւի, որ ուսուցիչը նախապատրաստէ աշակերտներին այդ բանի համար, նա պիտի աշակերտներին ցուցումներ տայ և նրանց ուղղորդութիւնը ուղղէ գէպի այն առարկաները, որ նրանք պիտի

դիտեն. ուսուցիչը պէտք է աշակերտներին որոշ խնդիրներ առաջարկէ, իբր ուղեցոյց. օրինակ՝ դիտեցէք ա. փողոցի վրայ գտնուող № Բ. տունը և հաղորդեցէք ինձ, թէ ինչ բան առանձնապէս ընկաւ ձեր աչքին. հափեցէք ձեր բնակարանի երկայնութիւնը և լայնութիւնը. հափեցէք այս կամ այն և կամ դպրոցի փողոցի երկայնութիւնը (քայլերով). դիտեցէք, թէ ինչ ձև ունի ձեռք փաթիլը: Դիտեցէք ցերեկայ երկարութիւնը տարւայ զանազան եղանակներին, լուսնի ձևափոխութիւնները, ծիածանը, ամպերի գոյնը՝ լաւ եղանակին, փոթորկին, անձրևի ժամանակ, վերջալոյսին. դիտեցէք մի առարկայի ստւերի երկայնութիւնը օրւայ զանազան ժամերին և այլն**):

Անշուշտ այսպիսի դասաւանդութիւնը պահանջում է ուսուցչից շատ աշխատանք, քան այն, երբ ուսուցիչը գրքերից քաղելով է աւանդում և աշակերտին էլ դասադրքի երեսները ցոյց տալիս: Այսպիսի ուսուցումը հայրենագիտական լինել չէ կարող. այդ եղանակով երեխաները ձեռք չեն բերում գիտողութիւններ, այլ նրանց արւում են «բառեր, միայն բառեր»*):

Ուսուցումը գիտողական անելու համար, պարզ է, նիւթի մի մասը պէտք է աւանդել դասարանից դուրս: Ուսուցիչը իր աշակերտների հետ միասին որչափ կարելի է յաճախ պիտի ձեռնարկէ զբօսանքների և շրջագայութիւնների՝ ուսուցման նպատակով: Այդ զբօսանքները կարելի է կատարել նաև հայրենագիտութեան ժամերին, քանի որ ուսուցանելու նպատակով են կատարւում, շրջագայութեան միջոցին ուսուցիչը պէտք է հետևի, որ երեխաները սովորեն սուր դիտել, և ոչ թէ անցողակի կերպով, մակերևոյթօրէն. ուստի պէտք է նրանց առաջնորդել, ղեկավարել այս ուղղութեամբ ևս: Աշակերտներին պիտի նախապատրաստել շրջագայութեան միջոցին անելիք գիտողութիւնների համար, նրանց պիտի ասուի առաջուց շրջագայութեան նպատակը: Ուրեմն ինքն ինքեան հասկանալի է, որ ուսուցիչը ինքը, ինչպէս դասաւանդական պարագմունքների համար, նախապատրաստւած պիտի լինի, այսինքն կանխաւ գոնէ մի անգամ առանց աշակերտների, արած լինի այդ շրջագայութիւնը:

*) Անհրաժեշտ չէ սակայն, որ տւած բոլոր հարցերին բոլոր աշակերտները պատրաստեն պատասխանելու: Այս նպատակի համար աշակերտներին կարելի է խմբերի բաժանել և նրանցից ամեն մէկն մէկին որոշ աշխատանք յանձնարարել:

**) Trunk, S. 22.

Եթէ երեխայի ուշադրութիւնը սկզբից դէպի այս կողմը դարձրւի, այն ժամանակ բուն աշխարհագրութիւնը սովորելիս նա հեշտութեամբ կ'ստանայ, թէ ինչ մեծ նշանակութիւն ունի մի երկրի համար նրա լեռների ուղղութիւնը, որ մի լեռնաշղթայից հարաւ րնկնող երկրները այլ կ'իմայ, բուսականութեան

Միւս կողմից էլ՝ յաճախ է պատահում, որ հէնց առաջին դասերից ուսուցիչը զատարանում կախ է անում յատակագիծ՝ կաքարտէս և նրանով սկսում ուսուցումը՝ ցոյց տալով վերև և առիւտով, որ դա հիւսիս է և այլն: Այս վերացական, մտաւոր աշխատանքը տանել չեն կարող երեխաները: Ուստի անհրաժեշտ է,

որ քարտէսի գործածութիւնը առաջուց կատարուող վարժութիւններին միջոցով նախապատրաստուի։ Աշակերտները առաջուց պիտի իւրացնեն գծերի, գոյների և ուրիշ նշանների միտքը. շատ կարևոր է հասկացնել երեխաներին, թէ ինչ մասշտաբը, թէ ինչու և ինչ չափով ենք մենք փոքրացնում առարկան։ Պէտք է սկսել դասարանում եղած զանազան առարկաների ուրեագիծը պատրաստելուց, ապա՝ դասարանի, դպրոցական շէնքի, վերջը շրջակայքի ուրեագիծը պիտի պատրաստել։ Նպապակայարմար է նախ ցոյց տալ երեխաներին առարկայի պատկերը, ապա տալ նրա ուրեագիծը։ Նրանք դիտեն, որ ամեն մի առարկայ (բոյս, կենդանի) կարող է ունենալ մեծ կամ փոքր պատկեր։ Այդ օրինակով կարելի է հասկացնել մասշտաբը և յատակագիծը։

Յատակագիծը, մանաւանդ սկզբում, չպէտք է պատրաստել ունենալ և ցոյց տալ աշակերտներին, այլ դասատուն ինքը աշակերտների առջ պիտի պատրաստէ այն, որպէսզի աշակերտները տեսնեն իրենք։ Այս կերպ գլուխ եկած յատակագիծը կարելի է այնուհետև կարիք եղած ժամանակ գործադրել։

Թէ արդեօք աշակերտներն իրենք էլ ամեն անգամ ուսուցչի գծագրածին նայելով պիտի գծեն, — այդ կախած է մեծապէս տրամագրութեան տակ եղած ժամանակից. բայց ոչ մի դէպքում գծագրութեան չպէտք է գերադասութիւն տալ ի հաշիւ առարկայի ամբողջական հասկացողութեան։ Պէտք է աւելի ուշադրութիւն դարձնել քարտէս կարդալու, հասկանալու վրայ, քան գծագրելու։

Հայրենագիտութեան որևէ դասագիրք գործածելու մասին տարբեր կարծիքներ կան։ Նախ ինքն ըստ ինքեան պարզ է, որ մէկ դասագիրք բոլոր վայրերի համար և համաչափ կերպով յարմարեցրած՝ չի կարող լինել։ Ուրեմն դասագիրքը պիտի պարունակի մի որոշ բնակավայրի, նրա շրջակայքի և բնագաւառի ուսուցման նիւթը։ Սակայն այս դէպքում ևս մանկավարժների մեծամասնութիւնը դէմ է դասագրքի գործածողութեան։ Նախ չպէտք է անտես անել այն հանգամանքը, որ հայրենագիտողութիւնը դասաւանդուած է 3-րդ ուսումն. տարում. կնշանակէ՝ երկու տարի միայն դպրոց յաճախած երեխաներ, որոնք նոր-նոր են ազատ կարգում, պիտի սկսեն դասագիրք գործածել։ Միթէ աննպատակայարմար չէ այդ աստիճանի վրայ գտնուող երեխաների ձեռքը դասագիրք տալ։

«Մանկավարժական տեսակէտից ևս աննպատակայարմար եմ համարում տալ աշակերտների ձեռքը մի դասագիրք։ Ներկայ դէպ-

քում հարցը չէ վերաբերում գիտելիքների ձեռք բերելուն, այլ դիտողութեան. դասագիրքը չի նպաստի դրան, այլ կխանդարի»։*)

Կան մանկավարժներ էլ, որոնք դասագրքի կարևորութիւնը ընդունում են։ Մեր իրականութեան մէջ, դոնէ օժանդակ ձեռնարկը, գրեած միանգամայն պարզ լեզուով, կարող է թերևս նպաստել գործին։

IV. ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(Ստորև առաջ բերած ծրագրի վերաբերմամբ)

Բնակավայր։— Բնակավայրի շրջակայքը։— Բնագաւառ։—

Երկինքը դիտելը։

Ամեն մի բնակավայր, հայած իր դիրքին, մեծութեան և տեղական պայմաններին, բազմատեսակ նիւթ կարող է մատակարարել հայրենագիտութեան ուսուցման համար։ Ո՛րքան և այդ նիւթը լինի միատեսակ և սակաւ, բայց և այնպէս ամենուրեք կլինեն դիտողութեան համար որոշ չափով աշխարհագրական առարկաներ և երեւոյթներ։

Գիւղը աւելի պակաս դժարութիւններ կառաջացնէ ուսուցչի համար, քան քաղաքը, մանաւանդ մեծ քաղաքը, որ դասատուից կպահանջէ մանկավարժական առանձին հմտութիւն։

Տարածւած սխալ կարծիք է, թէ հայրենագիտութեան ուսուցմամբ երեխաները, որչափ կարելի է, մանրամասնօրէն պիտի ծանօթանան ընակավայր—քաղաքի հետ։ Յաճախ սովորեցնում են բոլոր փողոցների անունները, քաղաքի յատակագիծը գծել են տալիս մանրամասնօրէն, կարծէք թէ, ինչպէս նկատում է Տրուսկը, երեխաներին կառապան դառնալու համար են նախապատրաստում։

Միթէ իսկապէս հայրենագիտութեան զլխաւոր նպատակն է բնակատեղի մանրամասն ծանօթութիւնը։ Անշուշտ ոչ։ Բնակատեղը այստեղ սոսկ ուսուցման օրինակ է, այլ նաև, զլխաւորապէս, ուսուցման միջոց՝ աշխարհագրութեան ուսուցումը նախապատրաստելու համար։ Ուստի և նիւթի ընտրութիւնն անելիս անհրաժեշտաբար պիտի ինկատի առնել մանուկների մտաւոր կարողութիւնը, նրանց հետաքրքրելու աստիճանը, հայրենագիտութեան ուսուցման ֆօրմալ խնդիրը։

*) Trunk, եր. 27

Ուստի և բնաւ կարիք չկայ այստեղ մանրամասնօրէն կանգ առնել, օր. քաղաքապետի, քաղաքային վարչութեան իրաւունքների և պարտականութիւնների վրայ. 3. ուս. տարւայ երեխան անկարող է իւրացնել այդպիսի բարդ հասկացողութիւններ. չէ որ պահանջող դիտողութիւնը պակասում է այստեղ:

Այս տարիքի երեխային հետաքրքրում են՝ ընտանիքը, դպրոցը, բնութիւնը, ինչպէս նաև՝ անմիջապէս դիտողութեան առարկայ դարձող քաղաքային և գիւղական կեանքի որոշ պայմաններ:

Այսչափը բաւական չէ: Քանի որ, մանաւանդ մեծ քաղաքներում, ուսուցման նիւթը շատ մեծ է, ուստի և պէտք է անցնել միայն կարևորը. երկրորդական բաները, որ աշխարհագրական տեսակէտից չնչին նշանակութիւն ունին, մի կողմը պիտի թողնել (տ. գլ. II և III.):

Ուսուցման ընթացքը համադրական (synthetisch) է, որ կազմւում է մի շարք մասնակի դիտողութիւններից, որոնք, իբրեւ նիւթի միութիւններ, մէկ կամ աւելի աշխարհագրական գաղափարներ կամ նրանց յարաբերութիւնն են պարզում:

Իբրեւ նիւթի առաջին միութիւն՝ պէտք է ընտրել ղալրոցական շէնքը իր շրջակայքով: Թէպէտ երեխայի բնակարանը, ընտանի շրջապատը նրան աւելի մօտ է, նրա դիտողութեան համար աւելի մատչելի, բայց ընդհանուր, ամենքի վերաբերմամբ միևնոյն, դիտողութեան համար ընտրել պէտք է՝ դասարանը, դպրոցի բակը և այգին:

Սակայն դպրոցական շէնքը ուսուցման նիւթ դարձնելուց առաջ պիտի դիտել տալ արեգակի շարժումը ցերեկը (արևի ելքը, բարձր կէտը, մուտքը) և դրան կցել աշխարհի կողմերի ուսուցումը՝ կատարել տալով վարժութիւններ. նաև ստեղծ դիտել տալով:

Իբրեւ նիւթի երկրորդ միութիւն՝ պիտի ընտրել բնակավայրի կենդրոնը և նրանից հեռոց փողոցները. Դէպի կենտրոնը (օրինակ՝ գիւղամէջ) տանող գիւղի գլխաւոր ճանապարհը դիտելով և՛ բնականներին կարելի է հասկացնել նրա նշանակութիւնը, հաղորդակցութեան միջոցների պարզ տեսակները: պէտք է առիթից օգտւել և հասկացնել, դիտել տալով, մի գեղեցիկ և մաքուր փողոցի նշանակութիւնը: Այստեղ եղած տները դիտելով կարելի է ցոյց տալ, թէ ինչ տարբեր ձևով են շինւած նրանք և տարբեր նպատակների են ծառայում, մանաւանդ՝ ինչ վերաբերում է հասարակական շէնքերին (պօստ, եկեղեցի, դատարան և այլն): «Մօ-

տիկից դէպի հեռուն» սկզբունքով պիտի առաջնորդւել ընդհանրապէս նաև այս դէպքում:

Վերջին միութիւն կազմւում է՝ գիւղը կամ քաղաքը իբրեւ մի ամբողջութիւն դիտելով: Սա ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ էապէս՝ մինչ այն ձեռք բերած մասնակի դիտողութիւնները ամբողջացնել, մի միութիւն կազմել: Բնակատեղի անւան ծագումը բացատրել, պէտք է՝ երբ կարևոր է՝ նաև պէտք է երեխաների ուշադրութիւնը դարձնել տալ, հնար եղածին չափ, պատճառի և հետեանքի մէջ եղած կապի վրայ: Այս ամբողջական դիտողութեան միջոցին պէտք է ուշադրութիւն դարձնել տալ՝ թէ բնակավայրը արդեօք գիւղ է, գիւղաքաղաք, ամրոց գործարանական քաղաք ծովափնեայ քաղաք և այլն:

Կարելի է նաև մի քանի, մանկական հասկացողութեանը մատչելի, տեղեկութիւններ տալ բնակավայրի անցեալից: Դրա համար անշուշտ շատ տեղեկում յարմար առիթներ կըներկայանան: Սակայն այդ տեղեկութիւնները պիտի տրւեն շատ համառոտ կերպով: Լաւագոյնն այն կլինէր որ պատմութեան դասերին, սկզբում, երեխաները ծանօթութիւն ձեռք բերէին բնակավայրի պատմական անձեակի և աւանդութիւնների մասին, եթէ կան, ապա թէ անցնէին ազգային պատմութեան:

Դիտել, զարգացնել, համեմատել ճանաչողութիւն ձեռք բերել, գործադրել—հաւ այն գլխաւոր պահանջները, որ արւում է արդիւնաւոր դասաւանդութիւնից:

Առանձին ուշադրութիւն պիտի դարձնէ դասատուն՝ մասնակի առարկաները ուշադիր կերպով ղիտել տալու վրայ: Աշակերտները յաճախ կարող են անցնել մի կարևոր առարկայի մօտով, առանց դիտելու այն: Երեխաները, մեծ մասով, նայում են, բայց չեն դիտում. նրանց դիտելն էլ լինում է շատ անցողակի: Ուստի անհրաժեշտ է անմիջական, պուր դիտողութիւն:

Դիտել տալու համար անհրաժեշտ է, որ ուսուցիչը աշակերտներին շրջագայութեան հանէ: Լաւագոյնն է՝ եթէ հնար է, որ դատարանում անցնելի ամեն մի նիւթ նախօրօք դիտւած լինի: Դատարանական պարտավորւածների ժամանակ դասատուն գլխաւոր ուշադրութիւնը պիտի դարձնէ աշխարհագրական գաղափարները պարզելու և իւրացնել տալու վրայ. դասատուն պիտի յետևի ամեն անգամ և ստուգի, թէ տրդեօք աշակերտները որևէ աշխարհագրական գաղափար արտայայտելիս նրա հետ, յիշուի, մի կոնկրէտ առարկայ կամ երևոյթ կապւում են, թէ ոչ: Դուրսը դիտածների մէջ—և այդ պիտի աւելացնեն դասարանա-

կան պարագմունքների ժամանակ—աշակերտները պիտի սովորեն և դասեն պատճառական կապը, դասարանական ուսուցումը պիտի ֆորմալ նշանակութիւն ունենայ գլխաւորապէս:

Մենք արդէն նկատել ենք, որ աշխարհագրական դադարներ իւրացնել տալու համար ահագին նշանակութիւն ունի *ընկալատեղի շրջակայքը*: Նիւթ՝ ցանկացածին շափ միշտ կլինի ամեն մի վայրում:

Նիւթի ընտրութիւնն անելիս այստեղ պիտի առաջնորդել այդ վայրի ընկալման պայմաններով: Թէպէտև հնարաւոր չէ թելել այստեղ այն բոլոր աշխ. գաղափարները, որոնք իւրաքանչիւր մի դպրոցում հայրենագիտութեան դասերին ինկատի պիտի առնել, բայց և այնպէս տեւորող չենք համարում յիշատակել մի քանիսը.—

Երկրի մակերևոյթի կազմութիւնը.—1. Հարթութիւն, դաշտավայր, բարձրաւանդակ: 2. Բլուր, սար (ստորոտ, լանջ, կատար), լեռնաշխարհ, լեռնաշղթայ: 3. Հովիտ, ձոր, կիրճ:

Ջրերը.—1. Աղբիւր, առու, գետակ, գետ (ափերը—աջ, ձախ, վերին, միջին, ստորին հոսանք), վտակներ (գլխաւոր և երկրորդական), գելտա, ջրվէժ: 2. Աւազան, լճակ, լիճ, ծով, նաւահանգիստ.—ջրանցքը: 3. Կղզի: Թերակղզի, հրաւորան, պարանոց:

Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ ուսուցման առարկայ պիտի դարձնել վերոյիշեալից այն միայն, ինչ բնականորէ շրջակայքում կայ և դիտողութեան առարկայ դառնալ կարող է մնացածը մի կողմը պիտի թողնել:

Երեխաները պիտի ճանաչեն իրենց բնակավայրը՝ որոշ, այս ինչ գետը, բլուրը, հովիտը և այլն դիտելով:

Բնակատեղի օրջակայքը դիտելիս ուսուցիչը պիտի օգտուի նաև հողի մշակման վերաբերեալ նիւթից. դիտելով և լսելով աշակերտը կտփորէ, թէ ինչ է բերրի և ոչ բերրի հողը, աւագոտ, ճահճային, կաւային հող, նրա ազդեցութիւնը ազգաբնակչութեան տնտեսական կեանքի վրայ, և այլն: Հաղորդակցութեան միջոցների մասին տեղեկութիւններ տալիս ինկատի կառնեն—խճուղի, գիւղական ճանապարհ, ծառուղիներ, շաւիղներ, ձիաքարշ, երկաթուղի, պոստ, նաւակ, առագաստանաւ, շոգենաւ և այլն: Կրկնում ենք՝ այդ բոլորից պիտի անցնել այն միայն, ինչ շրջակայքում կայ և կարելի է դիտել:

Այսպիսի դասաւանդութիւնից, վերջում, կարելի է և պէտք է հանել մի քանի աշխարհագրական—բնական օրէնքներ. օրինակ՝ «գետի ափունքը միշտ աւելի բարձր տեղ է գտնուում, քան

գետաբերանը»։ «գետը միշտ դէպի ցած է հոսում»։ «սարի, կտրի այն մասում, որ դէպի արևն է դարձած, ձիւնը հալւում է աւելի շուտ, քան ստեր եղած մասում», և այլն:

Ուսուցման ընթացքը պիտի յարմարւի միշտ տեղական պայմաններին: Թէ որչափ տարածութիւն պիտի կազմի դիտողութեան առարկան՝ այդ ևս կախած է մեծապէս տեղական պայմաններից—մի տեղ ընդարձակ, ուրիշ տեղ պակաս չափով: Վերջում մասնակի դիտողութիւնները պիտի համառօտ կերպով ընդհանրացնել և ամբողջացնել:

Ուսուցման Նշանակը պիտի այստեղ ևս համապատասխանէ այն պահանջներին, ինչ որ անհրաժեշտ համարւեց բնակատեղի համար: Առաջին և գլխաւոր օժանդակ միջոցը վայրը ինքն է: Արդէն խօսք եղել է շրջագայութիւնների մասին. ամեն մի շրջագայութիւն պիտի ունենայ իր որոշ նպատակը՝ աշխ. այս կամ այն գաղափարը պիտի պարզէ:

Բնակատեղի ուսումը ցոյց կտայ, թէ արդեօք աշակերտները լաւ իւրացրել են հայրենագիտութեան առաջին երկու ստորձաններում անցած նիւթը: Առաջին անգամ այստեղ աշակերտը ստիպւած պիտի լինի գլխաւորապէս քարտէսի և ուսուցչի բացատրութիւնների օգնութեամբ ձեռք բերել գաղափարներ այնպիսի վայրերի մասին, որ նա ինքը չէ տեսել, կամ շատ փոքր մասն է տեսել: Եւ բնագաւառը ամենից յարմարն է դրա համար, որովհետև այդ տեղ աշակերտը կհանդիպի շատ բանի, որ նրան ծանօթ է—երկրի մակերևոյթը, կենդանիները, բոյսերը, բնակիչները և այլն: (Տես գլ. II.)

—Արեգակի օրական շարժումը, ցերեկայ և գիշերայ փոփոխութիւնը, ստերի դիտողութիւնները, արեգակի տարեկան շարժումը, եղանակների փոփոխութիւնը, լուսինը և նրա փոփոխումները, հորիզոնը և այլն—այս բոլորն ևս պիտի կազմեն հայրենագիտութեան նիւթ: Սակայն տյա դէպքում անշուշտ չէ առաջարկում բացատրել վերոյիշեալ բոլոր երևոյթները, այլ՝ դիտել ուշադիր և նպատակայարմար կերպով: Եւ քանի որ հայրենագիտութեան աւանդելի նիւթը բաւական ընդարձակ է, ուստի և գործնականի մէջ ստիպւած են դասատուները վերոյիշեալը համառօտ անցնել:

Ինչ կարգով պիտի աւանդել վերոյիշեալ նիւթը, կան երևոյթներ, որոնք դիտողութեան և ուսուցման առարկայ պիտի դառնան յարմար առիթով, օրինակ՝ արեգակի խաւարումը: Ընդհանրապէս իբրև կանոն պիտի ընդունել, որ ամեն մի երևոյթ

պիտի այն ժամանակ ուսուցման առարկայ դառնայ, երբ ամենից յարմար է դիտել այն:

Սակայն միւս կողմից էլ աւանդելիս պիտի ինկատի ունենալ «հեշտից դժւարը», «պարզից բարդը», «ծանօթից անծանօթը» մանկավարժական սկզբունքները:

Մի քանի երևոյթներ գիտողութեան առարկայ դարձնել կարելի է առանց որեւէ դժւարութեան: Այսպէս՝ արեգակը, ստւերը դիտել կարելի է դպրոցի բակում. դպրոցական մի երկու շրջագայութեան միջոցին էլ կարելի է դիտել տալ հորիզոնը:

Ընդհանրապէս առանձին և բաւական մեծ դժւարութիւններ յարուցանել կարող է երկինքը դիշեր ժամանակ դիտելու կարեւորութիւնը: Բացառիկ դէպքերում միայն, այն էլ գիւղում, կարելի կլինի դասարանի բոլոր աշակերտներին հաւաքել՝ դիշեր ժամանակ երկինքը դիտելու համար: Ընդհանրապէս, ուրեմն, պիտի բաւականանալ այսքանով. — ուսուցիչը աշակերտներին՝ դիտելու համար՝ որոշ խնդիրներ պիտի առաջարկէ, որ նրանք իրենց տանը համաձայն այդ խնդիրների էլ դիտեն երկինքը: Եւ այսպէս՝ այն, ինչ որ ճշգրիտ և սուր կերպով դիտել են աշակերտները, պէտք է համախմբել, պարզել և խրաչնել տալ:

V. ՀԱՅՐԵՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԾՐԱԳԻՐ

(Ս ա խ ա գ ի ծ *)

I. ԲՆԱԿԱՎԱՅՐ

Ա. Մասնակի դիտողութիւններ եւ Երջագայութիւններ բնակավայրում

1. Դպրոցական շէնքը եւ նրա շրջակայքը. —

ա) Արեգակի օրական շարժումը դիտելով պարզել երկրի սկզբում գլխաւոր, ապա երկրորդական կողմերը

բ) Դասարան. Դասարանի պատերի տեղը և դիրքը՝ համաձայն երկրի կողմերի, դռան, վառարանի: Դասարանի երկայնութիւնը և լայնութիւնը չափել և հաշուել: Համեմատել դասարանի մեծութիւնը միւս դասարանների մեծութեան հետ: Գծել դասարանի յատակագիծը, այնտեղ եղած առարկաների յատակագծերի հետ:

գ) Դպրոց: Որոշել դասարանի տեղը դպրոցական շէնքի մէջ. հարեան դասարաններ և այլ սենեակներ: Դպրոցական շէնքը համեմատել մի տան (բնակելու) շէնքի հետ: Գծել այն յարկի յատակագիծը, որտեղ գտնուում է դասարանը:

*) Տ. Tromnau-ի աշխատութիւնը:

դ) Ինչպէս է երկիրը ամեն օր արեգակից ջերմութիւն և լոյս ստանում: Նկարագրել դարնանային մի արևոտ օր:

ե) Դպրոցի բակը: Դիրքը, ձևը, ցանկապատը, մեծութիւնը, բակում եղած առարկաները, տարածութիւնը: Բակում եղած առարկաների ստւերները դիտել օրւայ զանազան ժամերին:

զ) Դպրոցի պարտէզը. նրա դիրքը, ցանկապատը, մեծութիւնը, նշանակութիւնը: (Իրրեւ ամբողջացում կարելի է դիտել ուրիշ այգիների: Այգիների զանազան տեսակները՝ խաղողի այգի, այլ պտղատու ծառերի այգի, և այլն): Գծել դպրոցական գետնի յատակագիծը:

2. Դպրոցի մօտ եղած փողոցները եւ ճանապարհը՝ դէպի բնակավայրի կենտրոնը (շուկայ, գիւղամէջ և այլն):

ա) Փողոցների և բնակավայրի կենտրոն տանող ճանապարհի ուղղութիւնը, երկայնութիւնը, տեսակը:

բ) Ամենանշանաւոր շէնքերը յիշած փողոցների և ճանապարհի վրայ):

գ) Հաղորդակցութեան միջոցներ:

դ) Ճանապարհի և շրջակայ փողոցների ուրւագիծը:

3. Շուկան կամ գիւղամէջը *) (բնակավայրի կենտրոնը):

ա) Նրա դիրքը, սահմանները, մեծութիւնը:

բ) Նշանաւոր շէնքերը, եկեղեցի, արձաններ, աղբիւրներ ևլն:

գ) Շուկայի նշանակութիւնը քաղաքի և գիւղի համար (կիրակնօրեայ և տարեկան տօնավաճառներ, եթէ լինում են, և նրանց նշանակութիւնը:

դ) Շուկայ նշող փողոցները: — Մերձակայ մեծ (քաղաքներում) շուկայի և նրանից դուրս եկող փողոցների ուրւագիծը:

4. Բնակավայրի մօտ եղած ծովը, լիճը, գետակը, գետը, (եթէ կան):

ա) Պարզել, թէ ինչ են՝ ծովը, լիճը, լճակը, գետը և գետակը:

բ) Ափեր, (ուղղաձիգ և թեք ափ), կամուրջ, նաւահանգիստ (եթէ բնակավայրում կայ):

գ) Գետի հոսանքի ուղղութիւնը (վերև, ներքև): Հաղորդակցութիւն գետի վրայ:

5. Երկաթուղու կայարան **):

Բ. Բնակավայրը իրեն ամբողջութիւն.

*) Եթէ դպրոցը և գիւղամէջը միաժամանակ կազմում են բնակավայրի կենտրոնը, — ինչպէս որ է սովորաբար գիւղերում, — այն ժամանակ 1. և 3. կէտերը նոյնանում են:

**) Եթէ ուսուցման առարկայ դարձող բնակավայրը չունի երկաթուղու կայարան, այդ դէպքում թողնում. այսպէս նաև ուրիշ դէպքերում:

1. Դիտել՝ ամբողջ բնակավայրը որևէ տեղից, օրինակ՝ մօտակայ բարձրութիւնից: Բնակավայրի դիրքը և նրա դերը այդ տեղի զարգացման և նշանակութեան համար: Բացատրել բնակավայրի անւան ծագումը, եթէ գրանով տեղի պատմական կամ կուլտուրական-աշխարհագրական մոմենտները աւելի են պարզուում: Տեղեկութիւններ բնակավայրի պատմութիւնից և աւանդութիւններից:

3. Շ Ր Ջ ա գ ա յ ու թ իւ ն ն ե Ր բնակավայրում՝ զանազան ուղղութեամբ. գծել ճանապարհները՝ բնակավայրի ուրւագծի վրայ:

3. Բ ն ա կ ի չ ն ե Ր բնակավայրի. նրանց թիւը. զանազան աղբութիւններ, կրօններ և զբաղմունքներ: Մուտնդի գլխաւոր աղբիւրները:

4. Ի՞նչ նշանաւոր հասարակական և վարչական հաստատութիւններ և նրա կան—գալոցներ, եկեղեցիներ, թատրոն, քաղաքային կամ գիւղական վարչութիւն, դատարան, թանգարան և այլն, (սակայն առանց մանրամասնութիւնների մէջ ընկնելու). զօրք:

II. ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԻ ՇՐՋԱԿԱՅԻՐ

Ա. Մասնակի դիտողութիւններ և օրագրայութիւններ բնակավայրի օրակայում:

1. Խճուղի կամ մի ուրիշ նշանաւոր հաղորդակցական ճանապարհ, որ բնակավայրից տանում է դէպի շրջակայքը: Այդ ճանապարհի նշանակութիւնը: Համեմատել մի սովորական գիւղական ճանապարհի, և արահետի հետ: Ճանապարհի վրայ գտնուող բնակութիւնները: Քաղաքի և գիւղի տարբերութիւնը. դիտածը ուրւագծել:

2. Շրջագայութեան միջոցին այցելած բարձրութիւններ. Սար, նրա ստորոտը, կատարը և լանջերը: Լեռնաշղթայ, Հովիտ. հարթութիւն, Լեռնաշխարհ, ցածրութիւններ: Բարձրաւանդակ, գաշտավայր, հարթութիւն *). շարունակել ուրւագծելը:

3. Շրջակայքի նշանաւոր ջրերը. — Կանգնած և հոսող ջուր: Գետի հոսանքը, գետի դիրքը, ափերը, ուղղութիւնը: Գետ և վտակներ, գետաբերան, ակունք: Աղբիւր, Կղզի, թերակղզի:

*) Յետագայ շրջագայութիւնների ժամանակ ձեռք բերած աշխարհագրական նորանոր հիմնական պատկերացումները աւելանում են և պարզւում:

Գետը յարմար է նաւագնացութեան համար. նշանակութիւնը աւետրի և հաղորդակցութեան համար: Գետի հոսանքի վերին և ստորին կողմերում գտնուող տեղերի դիրքը: Շրջակայքի ջրերի մէջ և մօտերը գտնուող նշանաւոր կենդանիները և բոյսերը: Գետի վարարելը, հեղեղումը (գարնանը): Առուներ և ջրանցքներ:

4. Դ ա շ տ ե Ր և նրանց զանազանակերպ պտղաբերութիւնները և մշակումը: Արտեր և արօտատեղիներ. սևահող, աւազանի, կաւահող, տափաստան: Արօտների գլխաւոր կենդանիները և բոյսերը: Դաշտը տարւայ զանազան եղանակներին:

5. Ե Ղ ա ն ա կ ի *) աղբեցութիւնը գաշտային պտղաբերութեան վրայ: Դիտել եղանակի փոփոխումները—արև օր, անձրև, մառախուղ, ամպ, ցոյ, եղևամ, ձիւն, կարկուտ, բանջարաբուծ. քամի և փոթորիկ: Դիտել ամպրոպը: (Եթէ այս բոլորը իրազեկնութեան դասերին անցել են՝ բաց թողնել):

6. Գ իւղ ա կ ա ն տ ն տ ե ու թ իւ ն. Գիւղացու կեանքը. ինչ՞նչ շատ գիւղացիներ պարապում են հողագործութեամբ, իսկ շատերն էլ՝ անամապահութեամբ: Գիւղական արդիւնագործութիւն—աղիւս թրծելը և այլն:

7. Բնակավայրի ա ն տ ա ու Ր: Սաղարթաւոր և փշատերև անտառ. անտառի ծաղիկները. հատապտուղներ և սունկեր: Անտառի կենդանիները: Անտառային աշխատանքներ (փայտհատութիւն և այլն): Անտառի ջրերը: Անտառի օգուտը: Սաղարթաւոր և փշատերև ծառերի տարբերութիւնը:

8. Լ ու ս ի ն ը և նրա ձևափոխութիւնները (Փաղ): Յարմար գիւղացիներ դիտել լուսնի կամ արեգակի խաւարումը: Աստղալից երկինքը: Աչքի ընկնող աստղերը.

Բ. Բնակավայրի, իր ամրագրութեան, օրակայի

Հետզհետէ պատրաստած ուրւագծի (Skizze), օգնութեամբ պէտք է արդէն մասնակի դիտողութիւններով ձեռք բերած արդիւնքները կարգաւորել, կապակցել:

1. Բնակավայրի շրջագայութիւնը մակերևութի կազմութիւնը, կապակցելով, նկարագրել: Այդ անելիս պիտի սկսել մակերևութի այն կազմից, որ բնագաւառի էութիւնն (Kern) է կազմում:

*) Արեգակի տարեկան շարժումը դիտում են աշակերտները ամբողջ տարւայ ընթացքում—արեգակը ծագելիս և մայր մանելիս, ճաշի ժամանակ. ցերեկայ երկարելը և կարճանալը, տաքութեան աւելանալը և պակասելը, տարւայ եղանակների նկարագրութիւնը:

2. Ձրերը և նրանց նշանակութիւնը երկրի ու նրա բնակիչների համար:

3. Մակերևոյթի կազմութեան նշանակութիւնը: Ո՞րտեղ են՝ արտերը, խոպան դաշտերը, անտառը, ռրտեղ են աւազուտները և այլն:

4. Բնակիչները.

ա) ազգութիւններ, կրօններ.

բ) բնակիչների սնունդի միջոցները.

գ) շրջակայքում գտնւած ամենազլխաւոր բնակավայրերը, նրանց դիրքը, մեծութիւնը, նշանակութիւնը (ամրոց, աւերակ). պատմութիւնից և աւանդութիւններից:

5. Հաղորդակցութեան միջոցներ: Խճուղիներ, հասարակ ճանապարհներ, երկաթուղիներ, որոնք դուրս են գալիս բնակավայրից: Շրջապայութիւններ անել և ճանապարհի տեղը որոշել քարտէսի վրայ.

III ԲՆԱԳԱՒԱՌ

Հայրենագիտութեան ուսուցման այս աստիճանի գլխաւոր նպատակը դեռ ևս հայրենի նահանգի մասն րամասն ծանօթութիւնը չէ, այլ աշխարհագրական պատկերացումների բազմացումը և պարզումը, նաև՝ քարտէսի լեզուն իրականութիւն փոխադրելու, այսինքն նշանների և գոյների հետ կոնկրետ պատկերացումներ կապելու ընդունակութեան բարձրացումը:

1. Մակերևոյթի կազմութիւնը՝ ընդհանուր գծերով:

2. ա) Ի՞նչ կապ կայ երկրի մակերևոյթի և գետերի ուղղութիւնների մէջ:

բ) Կանգնած ջրեր,

գ) Ջրերի նշանակութիւնը:

3. Հողի յատկութիւնը և նշանակութիւնը. ամենանշանաւոր արտադրութիւններ:

4. Գլխաւոր ճանապարհները. ճանապարհորդական խնդիրներ՝ ուսած վայրերի շրջանում:

5. Բնակիչների զբաղմունքը, նրանց թիւը. ազգութիւններ և կրօններ.

6. Բնագաւառը իբր մի մաս կովկասի: Տեղեկութիւններ բնագաւառի պատմական անցիակից (ինչպէս միացաւ ուսաց պետութիւն) իբրը, սահմանները, մեծութիւնը:

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0438061

ՀՈՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ

ԱՐՑԱԾԵԼՍ ԱՐԵՂԵԱՆԻ

ԱԾԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Դ Ա Ս Ա Գ Ր Ք Ե Ր Ը

Մասն. ա.—4-րդ և մասամբ 3-րդ ուս. տարւայ դասընթաց: 2-րդ տպագրութեան, բարեփոխած և ճոխացրած. բաղմաթիւ նըկարներով: Գինն է՝ 60 կոպ.

Մասն. բ.—Ասիա, Աֆրիկա, Ամերիկա և Աւստրալիա. 5-րդ տարւայ դասընթաց: Բաղմաթիւ նկարներով: Գինն է՝ 65 կոպ.

Մասն. գ.—Եւրոպա. 6-րդ տարւայ դասընթաց (պատրաստ է տպագրութեան համար):

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԶՐՈՅՑՆԵՐ (պատկերազարդ):

(Դասարանական և տնային ընթերցան. համար)

№ 1. Հրաբուխ, երկրաշարժ, Հէյդեր.—20 կոպ.

№ 2. Զինապատ լեռներ.—20 կոպ.

ՈՒՂՂԱԳՐԱԿԱՆ ԲԱՌԳՐՔՈՅԿ

Պարունակում է. 1) մօտ 10,000 բառերի ցանկ. 2) Ուղղագրական կանոններ: Օժանդակ ձեռնարկ հայ .ց լեզւի ուղղագրութիւնը սովորելու համար: 191 երես. գինը՝ 20 կոպ.

Դիմել հեղինակին Թիֆլիս, Ներսիսեան դպրոց:

21038

